Utassy József

Morgolódó

Péntek Imréhez

Mondják,
hogy higgyek.

Újra?
És ezeknek?!

Hiszen ezeknek még a szemük sem áll jól!

Belerakják a nemzeti jövedelmet
egy óriás kalapba:
és volt pénz:
nincs pénz!

Helyette fölmutatnak vigasztalásul
egy nyamvadt békegalambot.

Ó,
Rodolfó!

Gátlástalan tanítványaid
eltüntetik előbb-utóbb
az országot is.

Hát hogyan higgyek én
egy zsebmetsző
rezsimnek?

Hogyan!

Csoda kell!

Engedd kivillanni
szoknyád alól térded,
fürödj meg szemem tavában,
nézd, ragyogok érted:
engedd kivillanni
szoknyád alól térded!

Szél barátom és én
megleljük a módját:
amikor átmégy az utcán,
rád borítjuk szoknyád,
szél barátom és én
megleljük a módját.

Csoda kell, csoda kell
terekre, utcákra,
nagyon kell már egy kis csoda,
lelkünk hogy fölrázza:
csoda kell, csoda kell
terekre, utcákra!

A tarka sokaság
mind pénz után lohol,
ám a boldogság madara
itt lobog vállamon:
a tarka sokaság
mind pénz után lohol.

Barát barát mellett
suhog el szótlanul,
ez magazint olvas, az sír,
amaz jiddist tanul:
barát barát mellett
suhog el szótlanul.

Lófrál a közöny, mint
Delhiben szent tehén –
Borítsuk rá ezt a szoknyát
kedvesemre, te szél:
lófrál a közöny, mint
Delhiben szent tehén.

Csoda kell, csoda kell
terekre, utcákra,
nagyon kell már egy kis csoda,
hogy lelkünk fölrázza:
csoda kell, csoda kell
terekre, utcákra!

Engedd kivillanni
szoknyád alól térded,
fürödj meg szemem tavában,
nézd, ragyogok érted:
engedd kivillanni
szoknyád alól térded!

Szél barátom és én
megleljük a módját,
amikor átmégy az utcán,
rád borítjuk szoknyád:
amikor átmégy az utcán,
rád borítjuk szoknyád.

Bertalanosdi

Mi bajod lett hirtelen,
Bertalan?!

Úgy süt a Nap,
szinte cseng:
vertarany!

Ne légy hozzám szívtelen,
Bertalan!

Egyhangú vagy,
mint a szent
estharang.

Mondd,
miért bánsz így velem,
Bertalan?

Szemtelen vagy,
szertelen:
Bertalan!

Mégis-mégis,
ameddig élek én:
tied minden porcikám,

Bercikém!

Bogdán László

Vaszilij Bogdanov verseiből

Bogdanov

Vaszilij Bogdanov (1895–1982) méltatlanul elfelejtett orosz költő életművének jelentékeny része, egészen a legutóbbi időkig, lappangott, de aztán előkerültek a költő füzetei, és unokája, Tatjána Bogdanova, a harvardi egyetem szlavisztikai tanára megkezdte a szentpétervári, szibériai és amerikai füzetek anyagának közreadását, magyarázó jegyzetekkel természetesen, amelyek sokat elárulnak a korról és a váltakozó irodalomfelfogásról, s arról is, hogy milyen kevéssé értjük a sztálinizmust, irodalmáról és kényszerhelyzeteiről nem is beszélve. Az arisztokrata katonacsaládból származó Vaszilij Bogdanov – unokája már dolgozik biográfiáján is – Párizsban kezdte pályáját, a tízes években két kötete is megjelent (*Üvegvilág*, 1917, *Árnyak délutánja,* 1919) 1916-ban vette feleségül Léna Nyezvanovát, a neves költő unokahúgát, az ismert pétervári belgyógyász kisebbik lányát. Noha szüleik már nem éltek (édesapja tüzértábornokként a galíciai fronton halt hősi halált, édesanyjára a lázadó muzsikok gyújtották rá a kastélyt, apósát részeg vörösgárdisták lőtték le nyílt utcán, anyósa a tizennyolcas spanyolnátha áldozataként halt meg… *„A család körül* – Andrej Belij szerint – *körözött a halál fekete madara!”)*, Bogdanov és felesége, a húszas évek elején mégis, barátaik kifejezett ellenkezése dacára is, úgy döntött, hazatelepszenek. Szentpéterváron, 1924-ben, még megjelent egy verseskönyve *(Orosz ábrándok)*, de hamarosan a gonosz, rosszindulatú támadások kereszttüzébe került s az irodalom peremére sodródott, verseit nem közölték, Dumas, Victor Hugo, Verne és Walter Scott regényeinek fordításaiból élt, s következő könyve, *A szuzdáli harangok* negyven év késéssel, 1964-ben, a hruscsovi olvadás utolsó pillanatában jelenhetett meg, alaposan kiherélve, ami el is vette a költő kedvét a további próbálkozásoktól, ezután már csak íróasztalfiókjának írt… Utolsó éveinek nagy élménye egy különös amerikai utazása volt… Imádott leánya, Tánya, még az ötvenes évek elején ment férjhez a moszkvai amerikai követség harmadtitkárához és távozott az Egyesült Államokba, de a költő útlevélkérelmét következetesen visszautasították, míg kevéssel halála előtt, 1979-ben, mégis kiengedték, s néhány felejthetetlen hónapot töltött Berkeleyben, megismerkedett Milosszal és Robert Lowellel, mindketten kiálltak versei mellett, s az orosz kiadást jóval megelőző angol és lengyel válogatások utószavait is jegyezték… Mi most a Tatjána Bogdanova gondozta kritikai kiadásból válogatunk, de szándékunkban áll Bogdanov egész hozzáférhető életművét s unokája életrajzát is lefordítani...

A fordító

Az orosz éj

Korty vodka, rémek, kéj, veszély.
A démon vihog. Setét az éj.
Ölelem Lénát. Rettegek.
Előttem szörnyű meredély.

Minden út szakadékba fut.
Nyitva hagytad-e a kaput?
Kulcsra zártad? Úgyis bejönnek.
Előttük nincsenek tabuk.

Ölelem Lénát. Rettegek.
Körülvesznek a szovjetek.
Övék itt minden hatalom.
Elmehetnék, de nem megyek.

Korty vodka. Bolsi démonom,
holló kopog az ablakon.
Léna hajsátra betakar.
Fejének párna a karom.

Pártvigécek vesznek körül.
Zsivaj és zűr köröskörül.
Kulcsra zártad-e a kaput?
Elmélyül, fojtogat az űr.

Reggelre lehet nem leszek.
Rikácsolnak a szovjetek.
Holló kopog az ablakon.
Sóhajt Léna és megremeg.

* Ennek a versnek sem került elő a kézirata, Léna nagymama bámulatos memóriája őrizte meg, 1977-ben amerikai látogatásuk alkalmával diktálta le, mint annyi más verset is, amelyek kéziratát nem tudtuk kicsempészni a brezsnyevi Szovjetunióból. Nagyapát, emlékszem, meglepte és elszomorította a vers, s akkor este ezt is odaadta Milosznak, a későbbi Nobel-díjas lengyel költőnek, akivel útjuk során barátkozott össze, és aki ott-tartózkodásuk három hónapja alatt rendszeresen felkereste. Sokat beszélgettek, s a lengyel költő elkérte a verseit, nagyapa később megjelenő lengyel kötetének sok versét, közöttük ezt is lefordította, és igen érdekes esszét írt utószóként, amelyet lefordítottam oroszra, s a kötet függelékében olvasható… – Tatjána Bogdanova

A csoda

Pityerben fehér éjszakán,
Fiújával sétál a lány.

Vörös tengerész támolyog.
Mellette lotyó ámolyog.

Lábatlan koldus könyörög.
Szeméből pajzán ördögök

A szoknyája alá bebújnak.
Kacag a lány, hopplá, táncolnak!

Valcer, tangó és menüett,
kísérti méla, halk duett.

Varázs forgatja őket, mámor,
kiragadva az éjszakából.

És a szív alakú téren,
hiszik, rájuk vár az éden.

Kerengőznek, szitál a hold,
feltűnik minden, ami volt.

Talapzatáról – csoda? – lelépett
a bronzlovas és körbenézett.

Lovát vezetve megindult,
és a nagyharang megkondult,

hirdetve a titkos csodát.
Érezve a perc mámorát,

nézték a dübörgő talányt.
A fiú ölelte a lányt.

Csekkisták jöttek. Rendőrök.
Lőnek, avagy a menny dörög?

Hősünknek ugyan mit árthatnak?
Golyóik róla lepattognak.

Felpattan bronzlova hátára.
Távolodik. Halkul a vágta.

„Razzia! Irány a templom! –
Hívja púpos, lábatlan gnóm

a döbbent szerelmeseket. –
Bevinnének most titeket.

Ők nem szeretik a csodát,
amiben nem hihet a párt.

Begyűjtik, akik megláthatták,
a bronzlovas feltámadását."

Összebújva, padok alatt,
várták meg, amíg elhalad

az őrjárat. „Mit éltetek át
kedveseim, biz a csodát!

Mindig Szent Iván éjjelén,
indul el, űzi vakremény,

hogy a seregét megleli,
s a vörösöket kiveri.

Kérdem, hős fiai hol vannak?
Csontjaik régen elporladtak.

Azóta túl, másik világon
vitézkednek. Marad a járom."

Intett lovas a bronzlovának,
talapzatukra visszaszálltak.

Mintha mi sem történt volna,
bámultak fel a véres holdra.

Ők pedig nézték Máriát,
és karján egyszülött fiát.

Pityerben fehér éjszakán,
pityergett, remegett a lány.

„Mi volt ez? Miféle talány?"
Elmenekülnek. Asztrahány

lesz otthonuk egy ideig.
Szerelmük beteljesedik.

* Ez a vers Asztrov doktor hagyatékából került elő, többször adtak át neki verseket a szentpétervári költők, s ezek számtalan házkutatást, költözködést megúszva, csodálatos módon megmaradtak. Asztrov szerint a húszas évek közepén keletkezhetett, akkoriban nagyapa Dumas és Victor Hugo regényeit fordította, s nem nagyon írt verseket… – Tatjána Bogdanova

A koldusok

Csonka-bonkák lábatlanok
Fogtak körül a Néva parton.
Szitokszavak és panaszok,
jajongásukat ma is hallom.
Órjöngtek, s túl haragon, vádon,
a ködbe vesző láthatáron,
közelgett már lilán az alkony.

Ami pénzem volt, szétosztottam.
Gyűlölködve estek egymásnak.
És én rémülten elfutottam,
odahagyva az éjszakában,
a mankós hadastyánokat.
e torz, emberi vázakat.
Csúszva-mászva jöttek utánam.

„Fiatalúr írjon beadványt,
a népjóléti hivatalnak!…”
„Ne hallgassa e beste hitványt,
csicskása volt a gaz Kolcsaknak.”
„Rágalom, mindig veres voltam,
Bugyonnij marsallal harcoltam,
golyó roncsolta lábomat.”

„Hazugság mindég fehér voltál,
elárultad tábornokod!
Mindig minden veszélyt megúsztál,
hogy bizonyíthasd hazugságod,
levágattad a lábadat.
S most sorolod csatáidat,
és áhítod a mennyországot,

de pokolra kerülsz pokolra,
ebadta ellenforradalmár.”
„Ne hallgasson rá, rút mihaszna,
spicli a bolsevikoknál…”
„Mi történt?! Megkergültetek,

zárkába duglak titeket!
Tudjátok, hogy ez mivel jár!" –

jelent meg egy bősz csekkista,
de én akkor már messze jártam.
A sok csonka-bonka sipista,
szoronghatott már a fogdában.
A hajókat ködbe takarva,
éjszaka hullt a Néva-partra.
A rakparton hazaosontam.

* Léna nagymama emlékezete szerint a vers valamikor 1933-ban íródhatott, neki diktálta le nagyapa, s amikor 1939-ben úgy döntöttek, hogy megszöknek, vállalva ennek minden ódiumát (*„Kilépnek a sorsukból, mint egy rossz cipőből"* – ahogy nagymama fogalmazott.), éjszakákon át diktálta neki nagyapa az úgynevezett szentpétervári füzetekbe a verseket, egyesekre már nem emlékezett, másokat nagymama memóriája őrzött. Datálni viszont sajnos elfelejtették őket, így egyes darabok megírásának idejét szinte lehetetlen eldönteni. (*„Volt is arra időnk!"* – mosolygott nagymama.) Ezért az egyes versek az öt pétervári füzetben nem megírásuk időrendjében követik egymást, hanem nagyszüleim memóriájának szeszélyei szerint. – Tatjána Bogdanova

Esti teázás

Duruzsol már a szamovár,
Léna teájára vár.
Sarokban homály gomolyog,
dübörögnek a motorok.
Az elhurcoltak árnyai
nem tudnak múlttá vállani.
Közöttük bolyong Marina,
torz dallam, rekedt ária.
Fekete tea. Párагőz.
Marina hosszan elidőz.
Vékony, karcsú, sudár alakja,
az eltűnt időt visszalopja.
Igen, voltak nyári napok,
karbunkulus szeme ragyog.
És voltak csikorgó telek,
szerettél és szerettelek.
Nincs kockacukrunk, keserűn
isszuk a teát, keserűn
nézünk egymásra, keserű
minden percünk. A derű
minket már régen itt hagyott.
Nézem Lénát és hallgatok.
Ordítás, macskanyávogás,
kopogás, ajtócsapkodás.

A rozzant bérház zajai
ragadnak el. Egy tavalyi
fényképet nézünk „Istenem,
milyen mások voltunk, szívem,
bohók, vidámak, boldogok,
mindebből semmi sem maradt…
Még élt Marina is, üzent.
Azóta ő sincs, messze ment…" –
súgja Léna és felnevet.
Könnyei fehér fellegek.
És a Marina verseit
olvassuk kora reggelig.

* Ez a vers már szibériai vándorlásaik után íródhatott, hiszen az úgynevezett három szibériai füzet egyikében sem szerepel, valamikor l946–47-ben… Ezt is amerikai látogatásuk idején diktálta le nagymama, és szomorúan meredtek egymásra nagyapával... Cvetajeva tragikus haláláról csak a háború után, hazatérésük napján értesültek Anna Ahmatovától, hangvétele miatt viszont úgy érzem, az első szentpétervári ciklusban van a helye. – Tatjána Bogdanova

Reggeli séta

A Nyevszkij Proszpekt is kihalt,
kora reggel a zivatart
tavak felé vitte a szél.

Csatornák fölött ködgomoly,
akár egy eltévedt mosoly,
foszladozik, már nem remél.

A pocsolyákban szomorú arcom
torzul el, mikor rekedt hangon,
egy utcaseprő kér tüzet.

Mohorka bűz és vodkaszag,
A görnyedt férfi elhalad,
komótosan seperni kezd.

Két részeg utcalány dülöngél.
„És ha kétszer annyit kérnél?"
„Megbolondultál? Megpofozna!..."

Egy felöltős, kalapos férfi
áll szembe velük, áruk, kérdi,
Felnevet. Kétszer ennyit adna,

ha eljönnének mind a ketten.
Állnak a lotyók, meglepetten,
és bérkocsiba szállanak.

Két hamiskártyás lődörögve
bámul a peckes rendőrökre.
Igazoltatás. Felszikráznak

a nyitott és csukott ablakok,
a pocsolyák, lámpasorok.
A tejeskocsik elzörögnek.

Lassan benépesül az út,
Írnokok, iskolásfiúk,
küldöncök, munkások sietnek.

Harang szól. Vöröskatonák
masíroznak dalolva át
az utca kellős közepén.

És a tomboló napsütésben,
irreálissá válik minden.
Fénybe ivódik a remény.

* Ez a vers szerepel az első füzetben, Léna nagymama emlékezete szerint 1931 tavaszán íródhatott, akkoriban nagyapa korán kelt, sétált, s utána ült le Jules Verne regényeit fordítani. Az már a Dumas- és a Victor Hugo-periódus után lehetett. – Tatjána Bogdanova

Nagy Pál

URBIA

osztálykirándulás

Ahogy egy kicsit magunkhoz tértünk a vonaton, azon kezdtünk filózni, hogy ki legyen majd a kapitány. Mert az mese, hogy a birodalomban mindenki egyenlő. Ha van hajó, akkor kapitánynak is lennie kell. Csak hajó legyen előbb. A lényeget, szépen az elejéről. Igen, szóval a birodalmi rendőrség hajnali kettőkor kirángatott, bocsánat, kiébresztett bennünket, mármint mindenkit egyenként ébresztett ki a saját otthoni ágyából, hogy sorsoláson osztálykirándulást nyertünk. Már járhatott vagy egy hónapja a hír, főleg a hátsó padsorban, meg amíg a matek valami koszpipernégyet süketelt, szóval az a szóbeszéd járta, hogy kirándulás lesz, de a kutya se gondolta volna, hogy az egész osztályt kisorsolják majd. Sok volt a föld, vagy hogy sorsoltak. Jól van, tehát a vonaton. Igen. Hiába voltunk csipásak, azt már messziről láttuk az osztályfőnökön, hogy sötétedik a szemüvege. Korszerű, vastag, fekete keretes szemüveg. Mosolyog, de egyre sötétedik, és a keze is remeg. Mindenkit felsegített a vonatra. Oda meg, szóval a pályaudvarra, valami alagúton át vezettek, hogy a lakosság meg ne lásson, nem lényeges, tovább, és reggel nyolcig mentünk a vonattal, marhavagon, a lényeget, és nagyon lassan ment a vonat, és sokat is állt. Meg elfogyott az útra kapott fél pohár gyümölcsjoghurt és két keksz. Fejadagnak mondták. Ezek részletek, tovább.

Az osztályfőnök magyarázni kezdte, őt már eligazították feljebbről, hogy ahol most állunk, a sínek mellett, az a placc. Közben kitolatott a vonatunk, egész messzire, majd eltűnt a dombok között. A placcról jutunk majd a szerszámos bódékig, onnan látszanak a barakkok, látszik a kantin és a hegy tetején a kísérleti űrközpont kilövőállomása. A felelősök a kübliket reggeli előtt hordják majd a latrinába. Valami holtvágányon egy furcsa szerelvény bukkant elő, egy öreg mozdony, mögötte két tartályvagon. A mozdonyból villanyvezeték csatlakozott az oszlopokra, különben monoton dübörgésből volt rajta a kabát, a foltja meg tüdőbajos, sípoló köhögésből. A barakkok mögött, a birodalom pontosan tudja, mi hol van. A lényeget. Azt mondom. Ne okoskodj, mert te hülye vagy. Igyad a teádat, ne légy udvariatlan, és csicseregjed tovább, amit hallani akarunk.

Úgy tűnt, ragasztószalag, nájlon és kartondoboz lesz elég raktáron. A szerszámos bódéból mindenki felvehetett egy bicskát, hogy vághassa a kartont és eztazt, amit még kellett. Egér a műszerfalat festette. Különben a szar is beléfagyott volna, ha kinn dolgozik velünk. Ha harminc fölött volt kongatáskor a hőmérő, nekünk munkára kellett menni. Ha hűvösebb volt, békáztattak egész délelőtt, hogy ne fázzunk. A hentes, bocsánat, a doktor úr egyébként kisütötte, hogy tíz fok alatt a festéket felkenni nem lehet, az űrverseny meg szoros, szóval Egér fűtött műtermet kapott.

Na ezt most meg kell fogalmazni. Nem csak úgy magunknak, mert egyszer napvilágot talál látni, mindenki erről fog fórumozni, tele lesz vele az a nyomorult internet. Írjuk úgy, hogy folyó év mindszent havának Smn napja. A baráti teázgatáson jelen van Urbián Jns alfeltábornagy és Rbj Vszl tisztiszolga. Helyszín a 101-es ház. Valami már megint kimaradt. Mondjad csak, mit pislogsz úgy. A fedőneved. A forrás tehát Jvl Lhd Zltn.

Boldogasszony hava Ttl napján reggel kilenckor a frs megfigyelte, hogy az osztálytársak nyugtalanul kacsingatnak az áramot szolgáltató mozdony és a mögé kötött két üzemanyagos tartálykocsi felé. Bicska-beszolgáltatás alkalmával, míg mindenki mondta a számát a sorban, tizennyolc negyvenkor a frs beszélgetést kezdeményezett Lszl ablak nájlonozó osztálytárssal, és a tábor körülményeiről alkotott véleménye felől kérdezte.

Mert ahogy a két üzemanyagos vagont elnéztük, úgy látszott, napnál világosabban, ne beszélj annyit mellé, hogy nem hétvégi kiránduláson vagyunk, hanem lágerben. Tábor. És hogy a láger a térképen sincs rajta, mondom tábor, mert akkor legalább a villanyvezetékek közel lennének, nem kellene a mozdony. Tábor. Sorsoláson nyertétek a jegyet. A fenn nevezett megkérdezett elmarasztaló véleményének adott hangot. Szóval, hogy a reggeli, mármint a keksz és a feles kapucsínó kicsit mintha kevés volna. Mondta. Meg hogy hiába meleg az, amikor az ébresztőt kongatják, sorakozó, reggeli torna és sorakozó után, mire megkapjuk, csak szopogatni lehet a jeget. A keksz meg kukacos. Az ebédet ugyanúgy, ha húsz fok alatti a hideg. Meg aztán, ha melegebb az idő, akkor tiszta lötty, semmi sűrű. Meg hogy nincs vacsora. Ezek az apróságok minket most nem érdekelnek. Nem írjuk le. Tovább. Hogy mennyivel jobb volt, mondhatom? Mondjad szépen. Hogy a linnai időkben mennyivel jobb volt. Nocsak, ezt bizony leírjuk, aláhúzzuk, ez fontos. Itt bizony hazaárulás alapos gyanúja forog fenn. A birodalom nyelvi és területi egységét vonja kétségbe. Ez főbelövés.

Böjtmás hava Gbr napján Gr műszerfalfestő osztálytárs látogatást tett frs priccsénél. Hogy itt beledöglünk még egy télbe. Meg a biciklizésbe, amíg a mozdony oda a kakaóért. Figyelj csak, kuss, mert itt nem lehet mindenkiben bízni, felfestettem a műszerfalra egy extra gombot. A főhajtómű tesztelésekor kell majd valakinek megnyomnia. Nagy füst lesz, cécó, szivárgások, és mindenki pattogni fog, hogy nehogy odakozmáljon a birodalmi űrhajó. Amíg a smasszerek a tűzre figyelnek, mi lelépünk a mozdonnyal. Az osztályfőnök volt az Éánai Vasutaknál. Azt mondja, el tudja vezetni. Csak legyen őszig hajtómű, mert a szar belénk fagy.

Mindszent hava Gyngy napján hajnalban frs megfigyelte, hogy deres a talpuk alatt a placc. Szerencsére az űrhajó már készen állt a tesztre. Frs megfigyelte továbbá, hogy Gr osztálytárs leadta a jelet, hogy ma.

A reggeli kapucsínó szerintem rozsdás víz volt. Mellékes. Ha nem kaptam volna a beszervezés óta napi két tábla csokoládét meg szalámit a tiszti konyháról, én azt hiszem, megdöccentem volna. Nem tudom, ezek hogy bírták. Állítólag az íny egy idő után megkeménykedik annyira, hogy rágni lehessen vele. Jó, ezeket hagyjuk. Ebből nem lehet megélni. A lényeget.

Az osztályfőnök és Gr kitervelte szabotázs sikeres volt. Csak nem kár egy karton űrhajóért. Bocsánat. Kár. A mozdony ellopása úgyszintén sikeres volt. Te tudod a legjobban, hogy hagytuk. De nyolc embert ütöttünk el a kapuig. Azok bábok voltak. De gőzölgött a kifordult belük a hidegben. Kuss. Mondom bábok. És akkor bábok, ha a birodalom mondja. Kell még pofon? Akkor folytathatjuk, ugye?

Hármunkat meglőtték. Az osztályfőnököt is. Hiába fagyott dugóvá a vér a sebben, belehalt. De még elmondta, mielőtt kivérzett volna, hogy a Szúl Mág hegységben vagyunk, fél óra hatvannal, és állítsuk meg a mozdonyt. Ott sűrű erdő lesz, alagutak, fentről se találják majd a mozdonyt, míg bele nem ütközik egy szerelvény. Hogy induljunk gyalog nyugatra, Éána felé. Ha szerencsétek van, fele osztály átlóghat a zöldön. Aztán a földgömbjét Grre hagyta, a mutatópálcáját pedig rám. Frs beszolgáltatja a birodalmi hatóságoknak a mutatópálcát. Csatoljuk az iratokhoz.

De nem volt semmiféle erdő. Csak csupasz hegyek. Mindenfelé. Kivéve nyugaton, messze, nagyon messzire volt egy zöld csík a látóhatáron. Éána. Délnek indultunk, ereszkedtünk a völgybe.

Frs beszámolt arról, hogy az osztályfőnök fejből egy térképet rajzolt a környékről. Igaz, hogy a tájról az erdők hiányoztak, de a csúcsok és a völgyek a helyükön voltak. Frs tudomást szerzett arról, hogy a térképet Gr a kabátjába varrta. Frs megfigyelte továbbá, hogy Gr nem a térkép alapján tájékozódik, hanem egy füstoszlop vezeti. Frs mindez idő alatt nem fedte fel a kilétét, pedig már igen éhes volt. Ez alátámasztja hazafiságát.

Arrafelé az erdőből csak leperzselt fatörzsek maradtak. Vadak nem voltak. Semmi. Csak két és fél méter magas, letarolt fatörzsek, hatalmas karók, vagy inkább rácsok. Kóbor kutyák sem voltak. Csupán a valószínűtlen füstoszlop egy dombtetőről. Egy házhoz vezetett, ami ott volt a letarolt táj közepén. Egykor erdészlak lehetett, még a maradék nyelvű felirat is ott állt a homlokzaton, hogy a császár erdeje szent. A tornácon egy hórihorgas öreg ácsorgott, hogy elvitték az erdőnket kartonnak. Csak lőnék már fel azt az űrladikot, mert a ruszki sem lusta. Az erdész lehetett, még a linnai időkből felejthette ott a birodalom. Mást nem mondott, kérdeztük, lökdöstük, de megkukult. Aztán fogta magát, eldőlt, mint egy zsák, nyilván megfagyott, és gurulni kezdett a völgyben lefelé, egyenesen Éána felé, hogy szekérutat vágott a csonkok közé. Mi meg fosztogatni kezdtünk, már ami mozdítható volt a majdnem üres házban, tetves pokróc, szuvas asztal, szék, téglányi mobil. Le volt merülve. Találtunk valami birodalmi puliszkát, de a fenének se kellett. A fiúk kerítettek közben egy macskát valahonnan, azt sütöt-

tük meg nyárson. Hogy a kanyarban tört volna ketté szegény jószág, a hidegtől, a szemük láttára. Mert húst a lágerben azok a saját testükön kívül nem láttak. A csótányt is megették volna. Frs beszámolt arról, hogy amikor az erdész bácsi körülbelül a határnál gurulhatott, lövéseket hallottak. Aztán varjak húztak el a fejünk felett Éána irányába. Az se jutott át szegény feje.

Mikor jóllaktunk úgy-ahogy, és ültünk ott a tornácon, mert nem nagyon volt hova menni, ránk jött az üríthetnék. Nem marcipánt szarik az ember, úgyhogy egyenként elvonultunk mattolni. Az árnyékszék fedetlen volt, de legalább nem török budi, hanem rendes, birodalom előtti, és csonka létra meredt belőle az ég felé. Angyalok mászkálnak manapság ilyesmin. Egykor, még a budi előtti időkben les lehetett fenn. Budinak ugyanis túl vastagok voltak a cölöpök. Rendben, van még valami?

Mikor testben-lélekben belefelejtkeztem volna a megkönnyebbülésbe, zajt hallottam. A deszkák közti résen át láttam, hogy teljesen automata favágó gépek voltak. Hatkerekű zörgő-morgó masinák. Jól van, művészkém, ez már a te hülyeséged, megárthatott a hideg. Itt írd alá. De ha mondom, hogy a hegyoldalban a gyűjtőtó tükre nem vízszintes volt, hanem magasról pecsételt a gravitáció törvényére. Előbb a fedőneved, olvashatóan. A birodalmi gyűjtőtavak már csak ilyenek. De tényleg, a gyűjtőtó tükre a hegyoldalban ferdén, persze. Miért nem írsz egy verset, vagy mittomén. Mehetsz. Hova ugrálsz? Még egy dolog. Az elején tényleg elhittétek, hogy kartonból fogtok űrhajót építeni?

Halasi Zoltán

Bolygó

Belőlem egy hold szakadt ki,
parázsló égitest,
sokáig tűrtem,
kering az űrben,
valami vonzza egyenest
felém, megint más egészen
el akarja tőlem ragadni.

Mikor őt elvesztettem, én nem
voltam se eleven, se holt,
rengés, szökőár, mély lávahasadék
maradt utána, tűzözön perzselte ég,
felhők vitték a könnyel kevert
vulkáni port,
égő sebként lángolt a méhem.

Majd belőle is elsugárzik
sok lebomló elem,
forgást tanul, szenved meteorrajt,
közelít hozzám, felém dülled oldalt,
akárha terhes volna, mint én,
vele, vetem, időtelen
a hím Nap fénye játszik.

Gyertya

Tegnap még szeles kék mag
narancs burokban,
kanócos gyúanyag,
szál gyertya voltam,
tápfia egy buboréknak,
lobbanó indulat.

Határokon a hőmet,
energiámat
sugárzón átadom,
belétek árad
pórusain a bőrnek,
átkel a sejtfalon.

Vagyok viaszból, húsból,
holtak hiánya,
kis szorongás-edény,
egy halom kozmikus por,
fogyatkozásra
teremtett tünemény.

Fenyvesi Ottó

Maximum rock & roll

&
Vadnak születtünk.
Szopránnak, tenornak.
Ritmusnak, fénynek, homálynak.
Dallamnak, algebrának.
Felnőtt nők szerelmének.
Egy életre szóló ölelésnek,
de aztán mindent elvitt
valami könnyű, hűs fuvallat.

&
Óh, Gizella,
hová tűnt belőlünk a hév,
a meztelen szépség,
amin egykoron osztoztunk?
Erősítettük magunkat
csókokkal, vérsötét borokkal.
Feküdtünk ölelkezve, tüzesen,
egymásba gyökerezve.
S mindebből mi maradt?
Csak egy darabka nyár,
csak egy tétova mozdulat.
Álom lett volna az egész?
Néha boldog, néha lidérces,
sejtekben enyésző
vak szenvedély,
szándék, vágy, akarat?

&
Ami belőled megmaradt:
egy féltékeny mosoly,
Egy tétova csendélet
hajad színével,
egy szívet melengető,
szelíd asszonyi hang.

&
Fogytán a holdfény, a romantika.
Fogytán a forrás, a bugyogás.
Nyakadról elfogytak a gyöngyök.
Elhalt az ének, csendesül a basszus,
a szoprán. Halkul a zsivaj, a lárma.
Fogytán az éjszakák.
Föléltük szerelmünk.

&
A kutak vize, mint a szerelem, elapad.
Tűz kellene, csók, szenvedély.
Szavak kellenének, bátrak, merészek,
hogy megóvjanak bennünket a kísértéstől.

&
Már nincs mentség, nincs visszaút:
akkor ott valami
visszavonhatatlanul,
végérvényesen.
Szerelem menni föld alá,
mindenestül menni pokolba.

&
A szerelem megöli a dallamot.
Killing Me Softly.
Egy szoprán vérem ereszti,
torkomat metszi, lágyan gyilkol.
Belém fojtja a szavakat.
Már nem hallom a világ neszeit,
és a bútól harmatos dalokat.
Csak a hold ficánkol,
hamarosan talán
rohamra indul,
nélkülem,
egy új reggel.

&
Tegnap még azt hitted:
éjnek hajnalán, boldog virradat,
egy életre szóló mosoly,
s feléd nyújtja méhét
egy vérző nőszirom.
Ma már mindennek vége:
tovatűnő női illatok,

nem akarom látni,
nem akarom hallani!
Mert fáj, ha hallom,
mert fáj, ha látom!
Semmi szerelem.
Meghalt az érzés,
nincs már semmi.
Már úgyis késő.
Mindennek vége.
Se vele, se nélküle.

*Bogusław Wróblewski**

„Az élet mélyre hatolásból fakad”

A 2007 januárjában elhunyt Ryszard Kapuściński az ezredforduló egyik legkiválóbb elméje, olyan író, aki nélkül a kortárs európai önazonosság nem volna teljes.[1] Először is riporter volt, aki átlépve a tényirodalom határait, új alapokra helyezte e műfajt. Másodszor művész volt, aki az alkotás folyamatán keresztül arra törekedett, hogy kifejezze saját személyiségét, saját érzékenységét, az ezzel összefüggő érzelmeit, s tette mindezt igen gazdag eszköztár segítségével: a riportok és esszék, a *Lapidáriumok* ciklusban összegyűjtött rövid feljegyzések és reflexiók mellett írt verseket, és remek fotókat is készített. Harmadsorban a kultúrantropológust is látnunk kell Kapuścińskiban, aki igen találó értékítéletet tudott alkotni korunk civilizációjáról és annak perspektíváiról.

Korunk szinkretikus műfaja

Kapuścińskinak azt a törekvését, hogy új riportműfajt alkosson, már legkorábbi írásaiban is észre lehet venni, leginkább azonban a múlt század kilencvenes éveiben és az új évszázad elején született műveiben látni a legtisztábban: kezdve *A birodalom*tól (1993), az *Ében*en át (1998) az *Utazások Hérodotosszal* címűig (2004). Míg az *Ében* meghatározható úgy, mint esszéisztikus elemekkel átszőtt riport, addig az *Utazások Hérodotosszal* már inkább nagyszabású esszé (esszéciklus?) szervesen illeszkedő riportelemekkel. Egyenesen modellértékű megvalósulása ez annak a jelenségnek, amelyet az irodalomelmélet (egészen pontosan annak műfajelméleti fejezete) „szinkretikus műfajként” határoz meg: ennek jellemzőit korábban a romantikus drámák, balladák vagy digressziós versek alapján, később, a XX. században Brecht epikus színházára utalva írták le elsősorban úgy, mint a kulturális állapotok és az ún. „korszellem” tükröződését.[2]

1 Újabb könyvei (többek között *A birodalom*, az *Utazások Hérodotosszal*, a *Lapidáriumok* 6 kötete) Magyarországon Szenyán Erzsébet kiváló fordításában jelentek meg, korábbi műveit többek között Hárs Gábor (*Golyózáporban Angola földjén)*, valamint Nemere István (*A császár)* és Gimes Romána (*A sahinsah)* fordította.

2 Michał Głowiński, *Słownik terminów literackich* (Irodalmi kifejezések szótára), Wrocław 1976.

* A szerző a lengyelországi Lublinban megjelenő *Akcent* című irodalmi és művészeti folyóirat főszerkesztője.

Kapuściński tehát létrehozta korunk szinkretikus műfaját. Utolsó éveiben alighanem tisztában volt írásainak ezzel a kivételes műfajiságával – szellemi elődöket keresve a riport és más kifejezési formák kölcsönös egymásra hatását figyelte: a nagy fikciós művekben (Joseph Conrad), a történelmi traktátumban (Hérodotosz) vagy az antropológiai leírásokban (Bronisław Malinowski).

A riporterbe oltott Joseph Conrad. […] a személyes benyomásokra, élményekre, az utazások során gyűjtött dokumentumokra, másoktól hallott beszámolókra épül a conradi életmű, vagyis arra, ami a riport alapanyagát, nyersanyagát jelenti. „A sötétség mélyén", „A szigetek száműzöttje", „A félvér", „Az árnyékvonal" számos, gyakran oldalakra rúgó részlete megfelel a legkiválóbb irodalmi riport kívánalmainak.

Ugyanígy számos riportelem található a világhírű kultúrantropológus, Bronisław Malinowski műveiben: az „Argonauts of the Western Pacific" (Déltengeri argonauták) címűben és „Napló"-jában.[3]

Magamról írok

Az *Ében* és az *Utazások Hérodotosszal* című könyvek főhőse maga a riporter, aki személyes, „privát" találkozásait írja le bennük – az elsőben Afrikával, a másodikban az európai történelemmel és identitással történt találkozását (*Ki az „Ében" főhőse? Én magam vagyok az „Ében" főhőse, magamról írok benne, ez az én történetem* – mondja a szerző egy vele készült interjúban[4]). Ezt jelenti a riport műfaji határainak és konvencióinak elvetése. A legegyszerűbb, legtisztább – ám korántsem legkönnyebb – lehetőséget ahhoz, hogy „magunkról írjunk", azért mégiscsak a lírai alkotás nyújtja. Kapuścińskiról, a költőről többen írtak nem utolsósorban az *Akcent* hasábjain is (a 2007/4., 2008/1. számban Jarosław Mikołajewski és Jan Wolski). Kapuściński szívesen közölte verseit az *Akcent*ben, és itt jelentek meg a *Notes* című verseskötet szerzőjének költői munkásságát taglaló első terjedelmesebb munkák is.

Ugyancsak „privát" megnyilvánulásnak tekinthető az író fotós tevékenysége. A hosszú évek során rengeteg fotó gyűlt egybe, mire elszánta magát az első album kiadására[5]. Némely fotókiállításának megnyitóját már nem érhette meg. Ugyancsak az *Akcent* közölte (2007/3. sz.) Leszek Mądziknak, az egyik legkiválóbb, képekben gondolkodó kortárs alkotónak a méltató írását Kapuścińskiról, a művészről, aki fotóin szintén azt firtatta, hogy a fény vajon kihozhatja-e belőlünk az emberi lét lényegét.

Az utazás mint alkotó tevékenységet eredményező impulzus, amely arra késztet, hogy elgondolkodjunk a világról – ez az élet értelme Kapuściński szerint. Az *Utazások Hérodotosszal* végén ezt írta: *Igazából nem is tudjuk, mi hajtja az embert, hogy világot lásson. A kíváncsiság? A kalandvágy? Az állandó ámuldozás belső szükséglete? Aki már semmire sem kíváncsi, annak üres a lelke, annak kiégett a szíve. Aki úgy véli,*

3 Ryszard Kapuściński, *Lapidárium VI.* (magyarul: Forrás, 2008. június, 47. o.)

4 *Od historii do antropologii.* (A történelemtől az antropológiáig), Gabriela Łęcka interjúja, Opcje 1999 nr 2.

5 Ryszard Kapuściński, *Z Afryki* (Afrikából), Buffi, Bielsko-Biała 2000.

hogy vele már minden megtörtént, őt már semmi sem lepheti meg, abból kihalt az, ami a leggyönyörűbb – az élet szépsége.[6]

Megérteni a világot

Ryszard Kapuściński két utolsó könyve (s ugyanígy az utóbbi években tartott előadásai, a vele készült interjúk) összegzik a múlt század európai gondolkodásának jellemzőit, ugyanakkor a XXI. század felé is nyitni próbálnak. Csak a Másikkal történő konfrontáció során vagyunk ugyanis képesek arra, hogy tudatosítsuk saját gondolkodásmódunk, a világra illesztett egyéni fogalomhálónk korlátait, merevségeit. *Az emberek érdekelnek, önazonosságuk, jellemző tulajdonságaik, az őket körülvevő szituációk* – mondja Kapuściński[7]. Az író szerint az emberiség jelentős része az ezredforduló európai embere számára nehezen (néha egyáltalán nem) érthető idő-tér fogalomkörben él. *Az európai ember meggyőződése szerint az idő az emberen kívül, objektíve létezik, mérhető és lineáris tulajdonságai vannak.* Ezzel szemben például az afrikai gondolkodás szerint *az ember van hatással az idő alakulására, annak múlására és ritmusára […] Az idő a mi cselekvésünk eredményeként jelenik meg, és eltűnik, ha azt félbeszakítjuk vagy egyáltalán el sem kezdjük.*[8] Ezek az alapvető különbségek okozzák, hogy másként kezelünk olyan lényeges dolgokat, mint például a csoportos lét megszervezése, a születés, a halál. Arra utalnak, hogy sikertelenségre van ítélve mindenféle olyan próbálkozás, amely a korábban „harmadiknak" nevezett világ „megszelídítésére", európaizálására irányul, az úgynevezett humanitárius segítségnyújtás pedig (amely az anyagi javak hiányának enyhítését szolgálja) teljességgel eredménytelen.

Az utóbbi években megváltozott a kiváló író általános vélekedése a világ sorsát illetően. Korábban optimista szemlélet jellemezte, amely egybecsengett az akkori állásponttal, miszerint az emberiség a nem távoli jövőben európai mértékű jólétben fog élni. Ez a szemlélet aztán szkeptikussá vált. Az ezredforduló táján Kapuściński úgy látta, hogy hiába telt el tíz év a fejlődést gátolni látszó globális Nyugat–Kelet konfliktus megszűnése óta, a világ továbbra is kétféle civilizációra osztható: a jólét (fejlődés), illetve a nyomor (túlélés) civilizációjára. *S ami a legrosszabb, hogy a civilizációk között nincs mintaátadás, vagy legalábbis nagy ritkaságnak számít. A túlélés civilizációjában nem vesznek át olyan magatartásformákat, amelyek lehetővé tennék a növekedés civilizációjához történő csatlakozást. Ezért van az, hogy Afrikában, Ázsia és Latin-Amerika nagy részén állandósult a stagnálás. […] Az egyre növekvő nyomor, a javak egyre igazságtalanabb elosztása, az egyre nagyobb civilizációs szakadékok – ezek mind időzített bombák, amelyek mindannyiunkra veszélyt jelentenek.*[9] Vagyis az egykori optimizmusnak teljesen nyoma veszett volna? Nem egészen:

---

6 Ryszard Kapuściński, *Utazások Hérodotosszal,* Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2008, 218. o.

7 *Od historii…* uo.

8 Ryszard Kapuściński, *Ében,* Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2000, 19. o.

9 *Świat rozpędzony, świat uśpiony* (Rohanó világ, bódult világ) Jacek Żakowski interjúja, Gazeta Wyborcza 1999. XII. 24–26., 14. o.

A túlélés civilizációját fokozatosan fejlődési pályára kell állítanunk. […] Most, amikor a nyugati elitek egyre tisztábban látják, hogy a víztisztító berendezések és az afrikai gyerekek kezébe adott ceruzák jobban szolgálják biztonságunkat, mint az afrikai hadseregek finanszírozása, növekszik az ilyen vállalkozások száma. Ez az új szemlélet a kilencvenes évek végének nagy hozadéka.[10] Ha manapság valóban a Nyugat új szemléletének kialakulásáról beszélhetünk, akkor ebben nem kis része van Ryszard Kapuścińskinak is.

Mélyre hatolni, átlátni a dolgokat

Írásom címét az itt következő Kapuściński-versből vettem:

A gyökerek iránya függőleges
eltűnnek a földbe
egyre mélyebbre hatolnak
létük láthatatlan és sötét
feszegetik a homokszemeket
a szikla köveit
a lávát és az érceket
a felszínre hajítva
tétlenségre ítélve
kiszáradnak
ég felé nyúló göbös ujjaik
összekulcsolt, lefordíthatatlan imája
a gyökér tanítása:
az élet a mélyre hatolásból fakad[11]

A gyökér mélyre hatol. A víz a gyökér mélyére hatol. A sejt másik sejt mélyére hatol. Az élet mélyre hatolásból fakad.

Az ő élete is ilyen volt. Az érzékeny emberek élete, akiknek megadatik, hogy többet érezzenek és értsenek, mint mások – mindig „mélyre hatoló" élet. Ez a kifejezés tökéletesen jellemzi Ryszard Kapuściński világhoz való viszonyát. Először is, riporterként olyan helyekre jutott el, ahova mások nem tudtak vagy nem mertek eljutni. Másodszor pedig mélyen szántó elme volt, a világ rejtelmeit különleges érzékenységgel és intelligenciával boncolgatta, képes volt átlátni, interpretálni olyan dolgokat, jelenségeket, mechanizmusokat, amelyeket mások nem láttak át. Nagy szerencse ez ránk, olvasókra nézve is, hiszen *soha nem beszélhetünk, ideális értelemben véve, valóságos történelemről, hanem csak mesélt, előadott történelemről, amely olyan, amilyennek valaki gondolta, amilyenben valaki hitt.*[12]

*

10 Uo.

11 Első megjelenés: Akcent 1992 nr 4. Kötetben: *Prawa natury* (A természet törvényei), Warszawa 2006.

12 Ryszard Kapuściński, *Utazások Hérodotosszal…* 221. o.

Néhány évvel ezelőtt közöltem az *Akcent* hasábjain annak az interpretációs (és didaktikai) kísérletnek az eredményeit, amelyet a lublini Maria Curie-Sklodowska Egyetem IV. éves lengyel szakos hallgatóival végeztem az *Ében* segítségével[13]. A könyv meglepően kedvező fogadtatásban részesült. Kapuściński utat talált fiatal olvasóinak képzeletéhez és érzékenységéhez, gondolkodásra késztette őket korunk civilizációjával, berendezkedésének viszonylagosságával, a megismerés eszközeinek alacsony hatékonyságával kapcsolatban. És ez a Kapuściński-művek művészi értékének, hatóerejének, az írói vízió tartósságának legjobb próbaköve*.

Fordította: Szenyán Erzsébet

13 Bogusław Wróblewski, *Czytane na przyszłość. „Heban" Ryszarda Kapuścińskiego.* (Előre olvasva. R. K. *Ében*je) Akcent 2001 nr 1–2, 261–263. o.

*Az írás rövidített változata annak a bevezetőnek, amelyet *Az élet mélyre hatolásból fakad* című, a varsói PIW gondozásában rövidesen megjelenő könyvhöz írtam. A gyűjteményes kötet 20 kiváló lengyel irodalmárnak Ryszard Kapuściński életművét méltató jegyzeteit tartalmazza.

Bence Erika

Magyarország fölfedezése

(esszénovella)

Ketten ültek a teraszon. Nem kellett, hogy Z. mondja. Tudtam a választ, noha távolabb, hangtávolságon kívül álltam meg. Egy kicsit azt a látszatot szerettem volna kelteni, hogy nem tartozom hozzá. Nem akartam bemenni, s az sem tetszett, hogy Z. igen. A magyarországi újságírók balatoni üdülőjébe. Valahogy már akkor is határozottabban fel tudtam mérni bizonyos helyzeteket, s jobban ismertem az emberi természetet, hamarabb felismertem a jelzéseket, mint ő. Pedig alig múltam húsz. Ez egyfajta – ma már dühös vagyok rá, akkor még, valamiféle szerelemhatáron innen, csak kényelmetlenül éreztem magam miatta – istenverte naivitás. Mint mikor az embernek időkiesése van, nem veszi észre évtizedek múlását, a környezet és a közösségek változását. Hogy nincs már együvé tartozás meg szakmai becsület és szolidaritás. S hogy ezek olyan tartalmak, amelyeket nagy háborút járt emberek közvetítettek. Az apja meg egy kihalt korosztály, akikkel ezek a tulajdonságok is kivesztek.

Nem tudom, mit mondott, nem is kérdeztem, feltételezem olyasmit, hogy látom, ez a magyarországi újságírók nyaralója, nagyon örülök, én vajdasági magyar újságíró vagyok, több mint három évtizedet töltöttem a szakmában, s gondoltam, a feleségemmel megszállhatnánk maguknál. Láttam, hogy az egyik alak a hónalja alól néz vissza és mond valamit. Milyen feleletet kaphat az ember egy hónalj alól?

Úgy emlékszem, azt mondták, ott van szemben a szálloda, vegyünk ki magunknak ott szobát. Nem az elutasítás (hogy tulajdonképpen szóba sem álltak vele, még csak a recepciós elé sem engedték, mert én nem is reménykedtem valamiféle ingyenes szállásban – Z. talán igen), hanem a megjegyzés esett rosszul. Mert az ajánlott egy méregdrága luxusszálloda volt. Vagyis a válaszba nagy adag sértés mélyült. Idejönnek ezek a csóró határon túli magyarok, s ellátást kunyerálnak! S volt benne gúny is. Ezeknek úgysincs pénzük. Holott nem biztos, hogy nem lett volna. Akkor még. Mert utána Tomajban vettünk ki szobát magánpanzióban. Igaz, én már akkor is meg voltam győződve, ezt nem engedhetjük meg magunknak. (Nem tudtam, hogy ennél még kifejezhetetlenül rosszabb is lesz. Az érzéstől, hogy nincsen elég pénzünk, ez ideig még egyetlen nyaralás alkalmával sem szabadultam meg.)

Még véletlenül sem akartam én kunyerálni semmit. Sem szállást, sem megértést. S valahogy azt is megéreztem – Z.-vel ellentétben –, attól még, hogy múlóban van egy rendszer, amely nem volt hajlandó tudomást venni rólunk, még nem változott semmi. Még nagyon sok időnek kell elmúlnia ahhoz, hogy ne dicsérjenek meg, miszerint „jugoszláv" létemre nagyon szépen tudok magyarul.

A budapesti út pályázati jutalom volt. Szociológiai tárgyú dolgozattal vettem részt rajta, noha nemigen volt közöm a tudományterülethez, s igazából nem is tudtam még kutatni. Meg is jegyezte az értékelőbizottság, miszerint irodalmi jellegű a munkám. Vagyis csak írni tudok. Nem ismertem viszont a tudományos kutatás szakmai apparátusát, még a szakirodalmat is lefelejtettem. (Majd lefordultam ijedtemben a székről, amikor nemrégiben rá való hivatkozásra bukkantam az interneten. Hogy került elő?)

A pályázaton való részvételem oka eléggé furcsa volt. Kicsit a vágy, kicsit az irigység játszott közre benne. Akkoriban ugyanis barátaink (közeli ismerőseink?) közé tartozott egy tanár, aki külföldi tanácskozásokon történt káprázatos előadásairól, nagyszerű élményeiről számolt be. Nagyon nagy koponyának tűnt. Egyszer azt mondta, miért nem írsz te is egy néprajzi tanulmányt, s akkor beléphetnél közénk. Közénk? Nagy adag bennfenteskedő fölény volt ebben is, de amikor megláttam a pályázatot, azt mondtam, na itt van. Igaz, hogy nem néprajz, de magyarországi és tudományos tanácskozás. Emlékszem, még az abszolvensi bulin is eldicsekedtem vele a tanáraimnak – hogy miért nem jutott eszembe segítséget kérni tőlük? Nem tudom. Inkább egyedül vágtam bele. Közepes sikerrel. De azért megvolt a budapesti út. (A dolognak később – ugyancsak az említett baráttól eredően – lett egy keserű folyománya. Amikor hazaértünk, mi is igyekeztünk elkápráztatni a társaságot élményeinkkel. Nem mintha lett volna mivel. Hónapok múltán – ugyancsak egy pesti tanácskozásról hazatérőben – újságolta ismerősünk, hogy üdvözöl engem egy pesti ipse, s szeretné velem felvenni a szakmai kapcsolatot. Először nem tudtam hova tenni a dolgot, majd eszembe jutott a tanulmányút, s megkérdeztem, nem D.-nek hívták-e. Mert egy-két napig tényleg mozgott körülöttünk egy ilyen nevű egyén. Aztán eltűnt a porondról. Ja igen, csapott a homlokára. Tényleg így hívták. Halál komolyan vettem és majd elszálltam a boldogságtól. El nem tudtam képzelni, mikor figyelt fel rám. Aztán következő alkalommal, amikor felhoztam az esetet, barátunk elvigyorogta magát. Baszkódás volt az egész. Akkor megértettem, hogy lenéz, s még csak egy izgő-mozgó kisegér vagyok.)

Budapesten nem várt bennünket semmilyen tanácskozás. Sehol sem prezentálhattuk a kutatásainkat. Még ha gyengék voltak is. De most még csak ott tartunk, hogy balatoni kitérővel utazunk. (Így, két évtizedes távlatból ez a balatoni kitérő is többet jelent számomra. Egy falusi esküvőre voltunk hivatalosak. Z. mégis úgy döntött, néhány nappal korábban indulunk. Ő, aki a közösségi befogadás áhított megnyilatkozásának tart minden ilyen meghívást. Ma csak nagy veszekedések árán maradhatnánk ki. Akkor mégis. Egy olyan család hívott meg bennünket, amelynek tagjai régi életéhez tartoztak. S nem akart velem megjelenni. Nem tudtam még akkor, hogy az, ami férfitársaságban nagy büszkeséggel

tölti el, fiatal nője van, azt más szinteken szégyenli... Amikor meg már rájöttem, késő volt.)

A régi és meglehetősen rossz műszaki állapotban levő autónkkal mentünk. Izgultam. Hátha lerobban, s mi lesz velünk, de azért elmentünk vele. (Ma még a falu széléig se merészkednék egy olyan autóval.) Ami meglepett majd húsz évvel ezelőtt, hogy szegény 101-es még autónak számított odaát. Simán furikáztunk vele Budapest utcáin. Ma már nem lehetne. Hiába van kifogástalan műszaki állapotban levő, viszonylag új autóm (kikerült ugyanis Z. felügyelete alól, most szakember tartja karban!), kinyúlnak a nagy kocsikból (én ilyen fölényes mozdulatot sehol máshol nem láttam; nem a balkániak „baszódj meg"-et jelentő középső ujja, amit már én is mutattam másik autósnak; valami egészen más!), jelezve, hogy húzódj félre (mit húzódj! tűnj!) előlük. Ha nem számítana emberi gonoszságnak, talán azt mondanám, vissza is üt mindez a baleseti statisztikákból. Nem a mutogatás. Hogy sokaknak nincs elegendő felkészültsége a nagy és gyors autók vezetéséhez.

A Balaton Németország volt. Őszintén szólva, nem tudom, megvolt-e már akkor a nagy piknik. Valószínű. Elég gyanakvóan fogadtak bennünket, magyarul beszélőket, még akkor is, ha épp nem tudták, hogy határon túliak vagyunk. Gondolom, nem voltak biztosak benne, hogy ki tudjuk fizetni a számlát. Ezért később mindig káröröm mel hallgattam a híreket, hogy egyre inkább elmaradoznak a tópartról a német turisták, a hazaiakat pedig – évek hosszú sorát jelentő mellőzések után – elveszítették. Nem, nem vagyok én idegengyűlölő. Kisebbségiként jól megtanultam a leckét. Hogy mit jelent a másság. S tisztelem is. (Még a cigánykérdést is másként látom. Nem az asszimilációs megoldásban. Az a jó roma, aki felveszi az államalkotó nemzet szokásait, s elfelejti saját nyelvét és kultúráját? Egy ilyen felfogásra mondták a miloševići időkben a siptárok: „Nem akarunk becsületes albánok lenni!" Mert a hatalom szempontjából az árulók, a behódolók voltak a becsületesek. De ez egy más és súlyos téma!) Azért meglepődtünk 1990-ben, amikor beléptünk a Pilvaxba. Nem is szóltak hozzánk magyarul a pincérek, aztán meg csak azt nem kérdezték, hogy mit akarunk. Hát sokat nem akartunk, mert nemigen volt pénzünk. De azért jókat nevettem, mert eszembe jutott, mit szólna ehhez Petőfi meg Jókai; ez utóbbinak több regényében is „szabadíts meg a némettől" betoldással mondják a miatyánkot...

Budapest földjére másodszor léptem életemben, Z. már akkor sem tudta hanyadszor. Ő még a jugomagyar hurráoptimizmus fia, aki megélte az illúziót, majdnem vagy teljes egészében hitte is, hogy szabadok, boldogok és gazdagok vagyunk. Az anyaországhoz viszonyítva Nyugat. Szállóigévé vált ez a mondat. Azt nem hiszem, hogy így mondták: anyaország. Talán: „a magyarokhoz" képest. Mert ők még éreztek valamiféle distanciát. Vagy csak hinni akarták. Hogy lehet egy álomhaza. Amit Jugoszláviának hívnak. S nem kell nekünk a másik. Volt már, hogy a sírásig jutottunk a vitában emiatt. Eleinte nem értettem – van közöttük nagyon jó barátom is – ezeket a titosiratókat. Főleg az agresszivitásukat, ahogy rád támadnak. Mit védelmeznek? Először azt gondoltam, az illúzióikat. Ahogy

idősebb lettem, rájöttem, a fiatalságukat. A fiatalságtól szépült meg annyira az a korszak. S ha bármit elismernek, életük csődjével szembesülnek. Az elprédáltság tényével. Én nem élhettem ilyen optimizmusban, a titoizmus idején, gyerekként, nem volt még önálló életem. A kilencvenes évek koszlottságát pedig még a fiatalságom sem szépíthette meg. Lyukas harisnyában, megvarrhatatlanul szakadt bugyiban nem érzed, hogy határtalan az élet. (Akkor kezdtem dolgozni egy általános iskolában. Oda-odaszóltunk egymásnak. Felszaladt a harisnyád. Jé, nem vettem észre. Mondtuk. Pedig hetekig ugyanabban jártunk. Korábban nem is tudtam, hogy van harisnyafelszedő tű.) A legrosszabb nem is a háború árnyéka volt (mi a peremén éltünk, úgy-ahogy megúsztuk – már akinek nem mozgósították erőszakkal a férjét vagy a fiát!), s nem is a marhavagonoktól való rettegés (a legszélsőségesebb háborús uszítók ezt is kilátásba helyezték számunkra; de nem is hittem el, hogy megtörténhet, meg nem volt még gyerekem, se egzisztenciám, azt gondoltam, ha kitelepítenek, hát majd megyek). Hanem a kilátástalanság!

Néztük a tévét. Magyarországra akkor kezdett beáramlani a külföldi áru. Egy csokireklám alatt mindig kaparást éreztem a torkomban. Nem hittem el, hogy jöhet még olyan idő, amikor ehetek ilyen csokit. (Ma az összes külföldi eredetű csokiszelet közül ezt szeretem legkevésbé.) De nem voltam én sohasem nyavalygós és panaszkodós. Nem is értettem soha anyámat és Z.-t, akik ugyanahhoz a korosztályhoz tartoznak, miért szeretnek a szegénységgel dicsekedni... Anyám egy időszakban (ez még az ún. jó időkben volt!) mindig letagadta apám keresetének egy részét, hogy úgy tűnjék, nagyon kevés pénzből kell kijönnünk. Z. pedig szereti a mártírszerepet. Ha tényleg igaz volna, még akkoris elhallgatnám, mondtam nekik. Nem tudtam, hogy jön még időszak, amikor tényleg olyan nincstelenek leszünk, hogy a szó szoros értelmében ki lesz a seggünk. Ez azért nem volt borzasztó, mert általában érintett mindenkit. Kibírtuk. Jól megedződtünk. Megtanultunk túlélni. Hogy lehet cukor nélkül édes süteményt sütni, mélyhűtés nélkül húst tárolni, olajból és kanócból mécsest fabrikálni. Z. számára pedig ideális állapot volt. Élhetetlenségével még fokozta is a helyzetet. A szegénység legnagyobb előnye, hogy nincs felelősséged. Azért, mert nem boldogulsz, a hatalom, az állam, a kizsákmányolók, vagy valaki más a hibás.

Mindig rettenetesen bosszantott, amikor honfitársaim ebből, azaz a kisebbségi léthelyzetből és a térséget sújtó szegénységből próbáltak, és sokszor sikerült is nekik, tőkét kovácsolni. Z. közeli rokonai (egy testvérpár) Ausztriába távoztak. Üldöztetettségükből annyi volt igaz, hogy egyiküket egy undok lícsány (likai szerb) többször is felhívta és fenyegette. Szerintem nem túl komolyan. Ötvenezer márkával mentek ki – többet akartak és szereztek. A másik testvért nem hívogatta senki telefonon, és csak ötszáz márkájuk volt. Legalább ötvenezret akartak. S lett. A legbosszantóbb azonban az, amikor egyesek a valódi (vagy megjátszott) tudatlanságukból igyekeznek előnyre szert tenni. Még a gyerekek, a diákok is hamar felismerik, az anyaországban elnézőbbek velük, ha azt mondják, mi ezt nem tanultuk, nem tudjuk, nagyon hiányos az oktatásunk, nem tudunk jól magyarul... Ki nem engedett bennünket jól megtanulni magyarul? Soha, soha nem voltam lojális a szerb-jugoszláv hatalomhoz (mondanám, még a titóihoz

sem, de akkor még gyerek voltam, nem döntőképes!), a világ egyik legintoleránsabb társadalmának tartom, de mégsem állíthatom, hogy nem tanulhattunk magyarul. Akár az egyetemen is. Talán még a legzűrzavarosabb időkben sem volt nyílt, törvényszerű tiltása az anyanyelvű oktatásnak. Mint ahogy nem is szűnt meg. Persze vannak kevésbé nyilvánvaló, alattomos módszerei is a kisebbségi személyiségjogok megcsorbításának, s ezek a hatásosabbak. Ha látványosan ütnek, odatartod a kezed és ellenállsz, ha alattomban teszik, lehet, hogy cirógatásnak tűnik a pofozkodás.

Mindenütt vannak izgága, fontoskodó emberek. A mi csoportunkban, akik ott voltunk a dékáni fogadáson (talán egyetlen hivatalos pillanata volt a tanulmányi kirándulásnak, bár volt egy olyan érzésem, miszerint öt perccel előbb szóltak neki: itt van egy tudóspalántákból álló határon túli magyar csoport, mondjon már nekik valamit!), a magát magyarul nem is annyira rosszul, mint inkább csak pongyola módon kifejező fiú volt ilyen. Felejthetetlenül kényelmetlen perceket okozott. Egy pillanatra azt gondoltam, beleszólok, hagyja abba. Egyrészt nem igaz, hogy általában alig tudunk magyarul, hogy nem jártunk magyar iskolába, hogy nincs rendes magyar nyelvű oktatás. De nem szóltam. Ehelyett végigszenvedtem és nagyon szégyelltem (helyette!) hosszadalmas nyögdécselését. Azután dühös lettem. Ilyesmit is alig tapasztaltam életemben. Hogy valaki nem szégyelli, mert nem veszi észre pongyolaságát. Vagy előnyt szeretne kovácsolni belőle. Sőt, hosszasan beszél. De nem mond semmit, mert képtelen gondolatait folyamatosan kifejezni. Legtöbbször csak arról van szó – mint e fiú esetében is–, hogy a szülei lusták voltak a távolabbi (magyar tagozatokkal is rendelkező) iskolába hordani, vagy úgy vélték, ha szerbül tanul, könnyebben érvényesül. Azóta nem hallottam róla. De lehet, csak elkerülte a figyelmemet, s ma valamely egyetemi kar vezető tanára. Mert lehet, de csak nagyon ritkán. (Ha ugyanis az anyanyelv elhagyása volna az érvényesülési garancia, nálunk Dunát lehetne rekeszteni a felsőfokú végzettséggel rendelkező, művelt, sikeres emberekkel. De nem így van. Sőt, épp ellenkezőleg. Hihetetlen ördögi kör. Mert, ha nem sikerül, akkor is a magyar nyelvet lehet hibáztatni, hogy nem tért át idejében a család a szerb nyelvre, s ez volt a hátrány meg a szegény nagymama, aki sohasem tanult meg szerbül, és a gyerek kénytelen volt vele magyarul beszélni...) A dékán a magyarországi részképzést ajánlotta, ahol majd elsajátíthatjuk a megfelelő magyar szaknyelvet. Sértve éreztem magam. Persze, szegény dékán erről nem tehetett. Vagy igen? Miért általánosított? Ezek mind ilyenek, gondolta. Lehet, hogy valakinek mindezt el is mondtam, talán fölényes voltam – ha nem akartam, már akkor sem vették észre rajtam, mármint a beszédemen, hogy nem vagyok pesti (ha meg igen, akkor a középzárt e-k és a szóvégi zárt u-k miatt van, amit korábban szégyelltem, ma már tudom, hogy érték!) –, mert később volt, aki haragudott rám, sőt provokált a csoportból. Grófkisasszony – mondta egy nő. Vitába keveredtem vele. Talán épp az anyanyelvkérdésben. Ismertem korábbról. Marxizmust tanított egy színmagyar kisvárosban. Lehet, hogy a tantárgy miatt volt. Akkor már kezdett szégyen lenni. Viszont a barátnőjét nem értettem. Egy helységből származtunk. Falubeliek voltunk. Talán ezért? Azt is gondoltam, talán Z. miatt. Könnyűvérűnek tart a kap-

csolatom miatt. Csakhogy ez róla éppúgy állítható volt. Ezt is latolgattam. Csak hazatértünk után néhány hónappal esett le a tantusz. Tanszékünkön találkoztam vele. Még nem diplomált. Nekem akkor, azon a tudóstalálkozón, erről egyáltalán nem volt tudomásom.

Voltak szép pillanatai is ennek a – számomra második (az első egy évvel korábban, szilveszterkor történt) – budapesti látogatásnak. Ott ismerkedtünk meg Viktóriáékkal. Kárpátalja egy eldugott sarkában éltek a férjével, mindketten orvosok voltak és egy szanatóriumban dolgoztak. Együtt. Ideális, boldog fiatal párnak tűntek. A férfi tört magyarsággal beszélt, mint kiderült, magyar-rutén házaspár gyermeke, magyarul a felesége családjában tanult meg valamennyire, ukrán suliba és orosz egyetemre járt. Ezt nekem akkor kicsit soknak tűnt megérteni: hogy mely entitás, miért a másik ellensége, miféle nacionalizmusok működnek társadalmi szinteken. Azt gondoltam, ilyen bonyolult viszonyrendszerek nincsenek. Még a miloševići korszakon innen voltunk, a markovici (ki emlékszik már rá?) hónapokat éltük, amikor úgy tűnt, gazdaságilag is minden rendbe jön. S anyagi gondjainkkal voltunk elsősorban elfoglalva. Jó, hát tudtuk, hogy éppen nem minden szerb rajong értünk, közöttünk is vannak, akik nem szívlelik a másik nemzetet, de a többség (különösen a szüleink nemzedéke) hinni akart valamiféle összetartozásban. Trianonról még alig hallottam valamit, a ’44-es megtorlásokról akkor kezdtek érdemben beszélni (korábban csak a nagyszüleink suttogtak róla valamit!), háborúra nem gondoltunk. Egész gyermek- és ifjúkorom úgy telt, hogy nem tudtam, hogy szerbek és szerbek, szerbek és horvátok között van különbség, nemhogy ellentét. Ők meg, úgy gondolom, tartaléklángon tartották a gyűlöletet. Várták a fellobbanást. 1991-ben, egy nyári napon, Gombosra utaztunk Z.-vel, mert futballmeccs volt. Tudósított róla, én meg csak úgy elmentem vele. A falu bejáratánál rendőrségi igazoltatás volt, ami nem lett volna furcsa, de a rendőr kézifegyvert tartott a kezében. Korábban soha nem láttam felfegyverzett rendőrt. Nagyon megijedtem, amikor benyomta az autóablakon. Csak sürgetett, hogy gyorsabban adjuk a dokumentumokat. Nem volt érvényes személyi igazolványom, azt hittem, most letartóztat. De nem szólt semmit. Végül elmosolyodott. Soha nem felejtem el azt a furcsa mosolyt. Néhány száz méterrel odébb tankoszlop tűnt fel előttünk. Nem lehetett kikerülni, nemcsak azért, mert szabálytalan lett volna, de mert szemben is tankok közeledtek. Aztán kisvártatva már utánunk is tankok jöttek. A közvetlenül mögöttünk haladó olyan közel hajtott, hogy rázkódott az autó, ágyúcsöve pedig mélyen benyúlt fölébe. Araszolgattunk az úton. A gyomrom a rengéstől és a félelemtől a torkomban. Csoda, hogy nem hányta mel magam. Ritka félelmetes élmény volt. Még Z. számára is. Mit akarnak ezek? Le akarják rohanni Horvátországot? Akkor tette fel először ezt a kérdést, félig magának, félig nekem. Hogyhogy? Döbbentünk meg a kérdésen. Hát nem egy ország vagyunk? Soha nem hallottam még olyant, hogy egy ország hivatalos hadserege támadást indít saját maga, egy része ellen úgy, hogy senki sem csatolta el, nem támadta meg és nincs polgárháború. Nem vagyok egészen biztos benne, de lehetséges, hogy még aznap este megindult a támadás...

De időrendben még csak ott vagyunk, hogy Viktóriáéknak fogalmazom a kérvényeket és a szakmai önéletrajzukat egy pesti kollégiumi szobában. El szeretnék hagyni Kárpátalját; egyelőre Magyarország jelenti számukra a földi paradicsomot. Kicsit csodálkozom, hogy nem tudnak magyarul írni (hogy írták meg a tudományos dolgozatot a pályázatra? – ezt a kérdést mégsem teszem fel!), meg hogy a szülőföld nem megtartó erő, s hogy ilyen gyatra magyar tudással Magyarországon szeretnének boldogulni, de szép mondatokat fogalmazok. Ők meg ezen csodálkoznak. Hogy ez lehetetlen. Nem jártam – akkor még úgy mondják – jugoszláv iskolába? Nem. Mert Viki már az általánost is oroszul fejezte be; anyu tudta, hogy orvos csak így lehet. Lacinak, szegénynek, meg nincs is identitása. Azt sem tudja, hány szláv nyelvet hagyott el, s most melyiken beszéljen, amikor a ruténok és az ukránok, a ruténok és az oroszok, az ukránok és az oroszok sem igen ismerik el egymást. Nálunk ruszinoknak nevezzük a ruténokat. Létezik még ez a kisebbség itt, a Délvidéken is. Meg többek között szlovák kisebbség. Amikor beszélni hallom őket a vonaton: a Szabadka–Újvidék vonal mentén terül el több szlovák falu, mindig Vikiék jutnak eszembe. Mert ahogy elkezdődött nálunk is az össznacionalista őrület, egyre több gyalázkodó megjegyzés hangzott el a vonaton szlovákul hangosan diskuráló, szerbül csak gyatrán beszélő parasztasszonyok felé... Megdöbbentem és kicsit megrémültem. Mert – ha nem is tolerálható, de – valamiféle elvakult magyarázata (félnek a másságtól, az idegentől, az ismeretlen nyelvtől, a másik vallástól!) még fellelhető annak, miszerint bennünket, magyarokat nem szeretnek, de hát a szlovákokat? Hiszen ők is szlávok (örökké a szlávok egységéről énekeltünk az iskolában! a himnuszukban is benne van!), ha nagyon akarják, még meg is értik egymás nyelvét. Akkor még nem tudtam, hogy a nacionalizmus nem ilyen alapokon működik.

Vikiéknek végül tényleg sikerült külhonban egzisztenciát teremteniük. Csak nem együtt. Laci Németországban boldogult – akkor még volt Bundesrepublik. Úgy ment el, hogy nem szólt a feleségének terveiről. Kint új (látszat)házasságot kötött. Viki Magyarországon hánykódott egy darabig. Egy egész sor különbözeti vizsgát tett le, magyarul is kiválóan megtanult. Otthonra lelt. Igaz, magányosra. Azt hiszem, azon sem gondolkodott el még senki, hogy a határok erősödő átjárhatatlansága miatt hány határon túli magyar boldognak ígérkező házassága, családja ment tönkre. A boldogulás reményében.

A budapesti út előtt már jártam tanulmányi jellegű kiránduláson. Debrecenben töltöttem több napot. Azt hiszem, két nappal korábban hazajöttem, mint a többiek. Nem éreztem jól magam. Igaz, meghallgattunk néhány előadást, volt közöttük kiváló is – olyan tanár tartotta, akit csak sokkal később ismertem meg, és jöttem rá, hogy kiváló tudós. A debreceni egyetemi hallgatók messzemenően kedvesebbek voltak, és több figyelmet szenteltek ránk, mint később a budapestiek, igaz, pénzük alig volt. Ezért kicsit nélkülöztünk és éhesek voltunk, de alapjában véve jó volt minden. Mi volt a bajom? Talán kicsit komolyabb voltam, mint a társaim – és sohasem szerettem az izgága kivagyiságot. Voltak közöttünk, akik azzal kérkedtek, hogy mi – akkor volt a romániai magyarellenes pogrom – másokhoz képest milyen jól élünk Jugóban és milyen jól megvagyunk

a többségiekkel. Ez már akkor butaság volt, noha még nem tudtuk, hogy mi vár ránk egy-két év múlva. Emlékszem még a leghangosabb lány és a magát legtöbbre tartó fiú nevére. Ma sehol sincsenek. Szerintem elsők között fogták a vándorbotot, azaz az utazótáskát, és vágtak neki a nagyvilágnak. De lehet, hogy Magyarország valamely városában keresik a kenyerüket. Már biztos nem olyan büszkék jugó múltjukra.

Nem volt hangos, de láthatóan jól érezte magát L. I. – ma ismert író. Általános sikert aratott a szabadkai szecesszióról rögtönzött kiselőadásával. Valaki talán megjegyzést tett, miféle ismeretlen porfészek az a Szabadka. S akkor rukkolt elő a szecesszióval, Kosztolányival és Csáthtal. Így utólag visszagondolva, tényleg irányult felénk, vajdaságiak felé, valamiféle kis ellenségesség, enyhe ellenszenv. Leginkább az erdélyi vendéghallgatók részéről. Nem tudom megfejteni, mi volt az oka. Talán tényleg az a fölény, ami áradt némelyikünkből. Sétálva tartottunk a Nagyerdő felé. Már nem tudom, mi esett le a földre. De jelentéktelen megjegyzést tettem. Itt minden széthullik. Vagy valami hasonlót. S akkor rám szólt az egyik erdélyi fiatalember; úgy láttam, ő volt a „vezéregyéniség" közöttük. Nem hullik, hanem hull. Én meg visszavonultam és – utólag nagyon nagy marhaságnak tartom – valami szerény, tudatlan-tájékozatlan pózt vettem fel a szeminárium egész ideje alatt. L. I. sietett a segítségemre, mondván, nálunk az ikes igék nem használatosak. Ebből is látszik, hogy az erdélyi fiú csak kekeckedett, mert elfogadta ezt az egyáltalán nem helytálló magyarázatot. Vagyis halvány dunsztja sem volt az egészről, csak sérteni akart. Nem tudom, mi van vele. S már nem is érdekes. De az ige hull és hullik alakja egyaránt köznyelvi forma. L. I. viszont velem együtt korábban hazautazott.

Azóta már többször jártam Erdélyben, s egészen másféle embereket ismertem meg. Tiszta észjárásúakat. Legalábbis a falvakban. A legmegdöbbentőbb az volt, hogy ugyanazokat a dalokat énekelték az idősebbek, mint a nagyszüleink, s ugyanazt mondták-gondolták-hitték az anyaországról, mint mi. Ha egyszer még megérhetnénk... Ezt egy nyolcvan körüli – kiváló szellemi-fizikai erőben levő – férfi mondta Z.-nek a csíkszeredai piacon. Véletlenül elegyedtek szóba, megkérdezte Z. nevét, s gratulált neki, mert épp aznap volt a nevenapja. Aztán ital mellett folyt a csevegés, leszünk-e egyszer újra „igazi" magyarok. Életkorából kifolyólag nem valószínű, hogy megérte december 5.-ét, ha meg igen, tudja a választ... Nekem ezek az erdélyi utak lelki értelemben jelentettek sokat. Azzal a tanulsággal jártak, miszerint hiába emeltek közénk évtizedeken át átjárhatatlan határokat, kőfalakat és szögesdrótokat, újabban vízumkényszeres és schengeni határokat – ugyanazok maradtunk; hasonló gondolkodásúak, hitűek és kultúrájúak. Magyarok. Magyarabbak az áhított álom-anyaországbelieknél.

Mostanában jókat szórakozom magamban. A fiam óvodai csoportjába jár két olyan kisgyermek is, akinek az édesanyja erdélyi származású. Úgy kerültek ide, hogy bizonyos időszakban a romániai léthelyzethez képest még a vajdasági is különbnek számított. S borzasztó – még a pesti nyelvet is túlszárnyaló – nyílt e-vel beszélnek. Nemcsak az elkülönbözés igénye játszik közre magatartásukban, lenézés is. E faluban, ahol én is csak jövevény – „gyitt-ment" – vagyok, az idősebbek tiszta, a fiatalabbak valamelyest kevert, de még érezhető palóc tájnyelven

beszélnek. Többször gondoltam már, szólok nekik. Mármint az erdélyi anyukáknak. Ne vicceljenek! Így – ahogy ők – tisztes erdélyi emberek nem beszélnek. Legalábbis a katolikusok – mert kálvinista népcsoportok tényleg hoztak magukkal ilyesféle hangképzést a múltban – nem. De nem szóltam. Minek sértegetni egy többszörös kisebbségi sorssal és kisebbrendűségi érzettel sújtott egyént, aki úgy keresi az önbecsülését, ahogy s aki ellenében éppen tudja. Az egyik kisebbségi a másikkal szemben.

Egyik évben Erdélyben is voltunk továbbképzésen. Magyarországi előadókat hívtak. A szó szoros értelmében megaláztak bennünket. Mármint a tudós tanárok. Egyikük azzal, hogy nem készült: összevissza hantált, nagyon felületes, hiányos és színvonal alatti előadásokat tartott. Pedig ismert tudós. Úgy képzelte, ezeknek nem kell a tudományos színvonal. De érdekesnek, népszerűsítőnek sem tűnt habogása. A közelmúltban járt Újvidéken. Előadásában és napilapunknak adott interjújában elmagyarázta, nem jól van az, hogy mi színmagyar oktatást akarunk, mert csupa hátrányos helyzetű gyereket nevelünk így, akik nem tudnak érvényesülni szakmai téren. Mert nem sajátítják el a szakkifejezéseket szerb nyelven. Úgy mondta ezt, hogy soha a büdös életben nem élt kisebbségiként, s nem érti a léthelyzetet. Nem tudja, hogy a kisebbségi magyarok nem azért nem sajátítják el az államalkotók nyelvét tisztességesen, mert nem akarják, sőt nagyon is akarják. De a szerb nyelvi oktatás tanterve olyan, úgy van kiképezve, hogy még véletlenül se lehessen megtanulni szerbül nyelvórán. Mert nem a szerbül is kiválóan beszélő kisebbségi szakemberek nevelése a cél, hanem a csak szerbül beszélőké. Ami az anyanyelv folyamatos feladásával jár. (Erre gondoltam, amikor azt mondtam, a nyílt tilalomnál sokkal fondorlatosabb eljárásai is vannak a kisebbségi jogok csorbításának.) Tehát nincs olyan, hogy bizonyos szaktantárgyakat majd szerbül tanítanak, s az összes többit meg magyarul. A következő lépés az összes tantárgy szerbül való tanítása és konklúzió levonása, miszerint a magyar tanulók és szüleik nem igénylik az anyanyelvi oktatást. Erre számtalan példa van. De „a nő”! Még őt is túlszárnyalta. Ismert név. Tudományban és politikában egyaránt. Fölényes volt és nagyszájú. Egyből leszarta minden kisebbségi törekvésünket, az anyanyelv ápolásáról és a nyelvművelésről szóló elképzeléseinket. S a legfájóbb az volt, hogy úgy állította be, a mi érdekeinket képviseli, mert nem kell bántani a keveréknyelven, tehát a magyart a szerbbel, a románnal, a szlovákkal keverőket, csak beszéljenek úgy, ahogy tudnak. Gondolom, még sohasem találkozott és beszélt egyetlen nyelven sem tudó, magát kifejezni semmilyen nyelven sem képes kisebbségi emberrel. Nem érzékelte közvetlenül ezt a fajta mérhetetlen szellemi katasztrófát.

De ha már a megszégyenüléseknél tartunk! Talán soha nem aláztak meg bennünket annyira, mint Gödöllőn. Leégtünk, lebőgtünk. Több százan. Fiatal kutatók találkozója volt. Egyesek 20 órát utaztak. Mi is – szerencsétlen körülmények folytán – legalább tíz óra alatt tettük meg az utat. Minthogy Gödöllő Szabadkától legfeljebb 3 órányi út. De egyik tudósunk (ma, ha jól tudom, dékáni pozícióban van) összeütközésbe került a helyi vámszervekkel. Ostobán és otrombán viselke-

dett. Egyszerűen bekasznizták néhány órára. Mi pedig buszostul, sofőröstül és utasostul ültünk a senki földjén vagy négy óra hosszat. Amíg ki nem engedték. Majd összepisáltuk magunkat. Még a férfiak sem mertek a kukoricásba merészkedni – még lelőnek a buzgó határőrök...

Viszontagságaink után érkezve az egyetemi komplexum konferenciatermébe, beültünk a plenáris előadásokra. Nem tudom, miért került sor már az érkezés estéjén erre. Általában másnap délelőtt rendezik meg a tanácskozások e hivatalos programját. Hát nem bírtuk sokáig. Hosszúra nyúltak az előadások, nem tűntek érdekfeszítőnek, elcsigázottak voltunk. A résztvevők többsége egyszerűen otthagyta a plenáris ülést. Az előcsarnokban viszont már javában készítették a fogadást. Pazar felszolgálás volt kilátásban. Mi, legalább kétszázan, kisestélyiben, elcsigázottan és éhesen, legalább két óra hosszat álldogáltunk úgy, hogy ötpercenként – teljesen spontán – egy-egy lépéssel közelebb léptünk a svédasztalos terítékhez. Amikor már nem volt távolság a tömeg és az asztalok között – valaki, egy rektor, dékán vagy máshivatalos személy megnyitotta a fogadást, miközben nyíltan csőcseléknek minősített bennünket. Tíz nagyra érdemesült tudós pedig konferenciázott. Csak azt nem kérdezte senki a bennünket megszégyenítő tótumfaktumtól, hogy ő miért nincs az ülésteremben. Nyilván, mert az asztalokat védte a kétszáz tagot számlálóéhes horda ellenében...

Van egy újdonsült svéd ismerősöm. Magyar irodalmat tanul az uppsalai egyetemen. Velem a vajdasági magyar irodalomról korrepetált. Nagyon érdeklődő és törekvő. Kicsit törve, de kiválóan beszél és ért magyarul. Stockholmban született. A szülei vajdasági magyarok, akik még a hatvanas években Svédországban kerestek maguknak átmeneti megélhetést, hogy örökre ott maradjanak. Két lényegi észrevétele volt. Egyik: a magyar ember belepusztul az állandó egzisztencia megteremtésének igényébe, pl. a házépítésbe. Mint az ő szülei is. Akik azért mentek Nyugatra (vagy északra!), hogy itthon szép házat építhessenek. Évekig csak ezért dolgoztak. Fel is épült a ház. Sohasem laktak benne. A másik: miért szégyellik az emberek, hogy magyarok? Azt vette észre, hogy még ott, Stockholmban is, csak suttogva váltanak magyarra az emberek a társasági összejöveteleken, még akkor is, ha a társaság többsége magyar. Hát még itthon, vagyis Szerbiában...

Ő egy más életstratégiát képvisel. Mivel Svájcban kaptak új munkát, egyszerűen eladták svédországi házukat, s lakást béreltek Zürichben. Nem jelentett gondot a gyerekek svájci beiskolázása sem. Aztán gondolt egyet. Viszonylag jól tud magyarul. Miért ne profitálhatna ebből? Például úgy, hogy egyetemi diplomát szerez belőle. Ezért negyvenévesen beírta az egyetemi stúdiumokat.

Tudom a válaszokat. Nem szívderítőek. A házzal kapcsolatban: könnyű szívvel adták fel svédországi egzisztenciájukat, hiszen biztosak lehetnek abban, hogy mindig van visszatérés, s ha meggondolják, akkor is lesz annyi pénzük, hogy másik házat vegyenek. De ha mifelénk ház nélkül marad valaki, szinte biztos, hogy sohasem telik másikra. S a nyelv. Egyszerűen tartja magát az az ostoba elképzelés, hogy az anyanyelv feladása direkte az érvényesülés útját jelöli. Holott tudósok sora bizonyította már az ellenkezőjét. A Vajdaság szerémségi részében (a valamikori önálló királyság gazdag kultúrával és történelemmel

rendelkező része, amit hosszú évtizedeken át igyekeztek – magyar történészek is – semmisnek mondani, de – jellemző – nem engedték régészetileg kutatni...) a magyarok teljes mértékben feladták anyanyelvüket. Nincs fiatalkorú egyén, aki magyar származású és tudna magyarul. A logika szerint garmadával kellett volna kinevelődniük a művelt, értelmiségi személyiségeknek. A diplomásoknak, az orvosoknak, a mérnököknek. A szörnyű valóság: negyven éve nem szerzett magyar származású, a nemzeti identitását feladó egyén egyetemi diplomát a térségben. Sőt, épp az ellenkezője igaz. Sokkal inkább – igaz, kezdetben, kisebb nyelvi nehézségek árán – sikerül ez azoknak, akik magyar nyelven végezték el az általános és a középiskolát.

Kis, majdnem színtiszta magyar faluban élek. Évek óta erőlködik a betelepülő szerb kisebbség, hogy szerb tannyelvű tagozat induljon az óvodában és az iskolában is. Joguk van rá. Mint ahogy azt sem tagadhatjuk el, hogy a közeli városban évek óta úgy indul magyar tagozat az egyik általános iskolában, hogy mindössze 4–5 gyereket íratnak be. Becsületére váljék a szerb hatalomnak: ez ideig még mindig engedélyezték az osztály megnyitását. Legyen szerb tagozat, ha van elegendő gyerek... De nincs. A szerb tagozat megnyitása ugyanis nem azt jelenti, hogy a szerb gyerekek anyanyelvükön tanulhatnak, hanem azt, hogy több magyar kisgyereket szerbbe íratnak. Ugyanis nincs szerb gyerek. Nem születik, miként magyar is kevés, de azoknak is egy részét szerb tagozatra íratják. Butaságból.

Várjuk gyerekeinket az óvoda előtt. Szülőtársaim többségét tanítottam az általános iskolában. Emlékszem rájuk. Van közöttük egy: különdiplomát adtam neki nyolcadik végén. Az olvasás terén elért eredményeiért. Imádta az irodalmat. Férjhez ment egy szerb férfihez. Szerbnek neveli a gyerekeit. Nem ez a baj. Azt hiszi, szegényke, hogy ez az egyenes és egyedüli járható út az üdvözüléshez. Hogy őt ezért valahol, valakik többre fogják becsülni. A férje, a családja, a társadalom... Nem fogják.

Négy óra hosszat „téptem a számat", mire svédországi ismerősöm kapiskálni kezdte ezeket a jelentéseket...

A pénz. Megváltoztatná a helyzetet. A szerb állam? Bolond lenne. Nem érdeke. Magyar állami támogatás? Idén kilencvenkét eurót kapnak gyermekenként azok a családok, akik magyar tagozaton taníttatják gyermekeiket. Jövőre, ha a fiam iskolás lesz, én nyilvánosan lemondok erről a támogatásról. Köszönöm. Nem kérem. Miként magyarigazolványt sem váltottam ki sohasem (az én és a gyermekem magyarságát nem ez a szarság jelenti!), és soha többé nem kérek hatvanöt év feletti férjemnek térítésmentes jegyet a magyarországi vonatokon. A múltkoriban ugyanis egy hivatalnok kiderítette, neki nem jár, mert nem EU-s állampolgár. A kedvezmény csak nekik szól. Igaz, mondtam. Az ő nyugdíjukból ugyanis biztos telik a jegy árára. A férjeméből nem biztos. Azt mondják, szándékosan megkülönböztetem a gyerekem, ha nem kérem az oktatási-nevelési támogatást. Majd meglátjuk, ki kit különböztet meg!

Van egy nagyon kedves pesti rokonom. Nála szoktunk megszállni, ha felutazunk a városba. Mellékesen jegyzem meg: egyszer megbüntetett bennünket a metrón az ellenőr, mert akkor hatvanöt éves férjemnek nem váltottunk jegyet.

Nem azért – ezt még megbocsátotta volna –, mert nem magyar állampolgár, hanem mert tíz nap volt még a hatvanötödik születésnapjáig. Jebi ga (baszd meg!), mondja erre a szerb... Sohasem jutna eszébe ezért büntetést kiszabni. A nyáron meg a fiamnak vettem gyerekjegyet, mert pontosan az utazásunk napján töltötte be a hatodik életévét. Később utaztam a szerb vasutakon. Mondom a gyerek életkorát és kérem a jegyet. Ránéz a jegyeladó. Tudod mit, mondja nekem, pedig nem ismer, és biztos, hogy érződik a beszédemen, hogy nem vagyok szerb: öt és fél éves a gyerek...

Azt mondja nekünk pesti bátyám – pedig nagyon rendes ember, tanult, művelt és nagyon szeretetre méltó –, jó, hogy nem kaptuk meg a kettős állampolgárságot. Mert összeomlott volna a magyarországi szociális rendszer, a nyugdíj és az egészségügy... Mert ha mindenki áttelepül a magyar állam terhére... Műveltség ide, műveltség oda: az egzisztenciális félelem nagy úr, s jól kihasználták ezt, akiknek ki kellett használniuk...

Kedves bátyám! Ma a Vajdaságban kevesebb magyar él, mint egy nagyobb pesti kerületben. Ha mindannyian átmennénk, akkor sem omlana össze az a bizonyos rendszer. Aztán az itteni emberek többsége sem egzisztencia nélküli. S ahogy számolgatom... Az itteni átlagnyugdíj nem sokkal kevesebb az ottaninál. Vagy nem is kevesebb. S a többiek? Aki ott vállal munkát, ott (is) adózik... Elvégre munkahelyeket végzettség és alkalmasság alapján nyernek el emberek, s nem a születési hely és a származás révén. Vagy ha igen, az diszkrimináció és hétköznapi fasizmus.

Kedves bátyám! Én például nem megyek. Nem viszem a fiamat sem. Amíg egyetlen magyar iskolai tagozat is működik a Vajdaságban, s amíg a szerbiai vasutakon egyetlen szerb kalauz is szépen szól a fiamhoz, addig nem.

Miskolczi Miklós

Szabadka elvesztése

90 éve történt: 1918. november 13., este 7 óra

Hosszú történelme során Szabadka város neve többször is volt Subotica. Az ország (akkor) harmadik legnagyobb városának elvesztése, vagyis a legutóbbi névváltozás Trianonhoz köthető. Egészen pontosan 1918. november 13-ához.

A tábornok vonalat húz

A balkáni francia–szerb seregeket vezénylő Franchet D'Esperey tábornok belgrádi főhadiszállásán egyszerűen nem akarta tudomásul venni, hogy formailag véget ért a világháború, hogy az 1918. november 3-án Padovában aláírt fegyverszünet a déli hadszíntérre is érvényes. A padovai egyezmény szerint földön, levegőben és a tengeren azonnal be kell szüntetni az ellenségeskedéseket, és ami nagyon fontos *„minden megszállt területet... katonailag azonnal ki kell üríteni. Nagy Magyarország területe teljesen érintetlen marad..."*. A hadi dicsőségre vágyó tábornok azonban oly terveket szőtt, hogy keresztülgázolva Magyarországon egészen Berlinig vezérli seregét. November 4-én csapatai átlépték a Szávát és nagy erőkkel törtek Magyarország belseje felé.

Az éppen csak megválasztott Károlyi Mihály miniszterelnök ebben a helyzetben úgy vélte, hogy az önállósuló Magyarországnak külön fegyverszünetet kell kötnie. Padova messze volt, az antant balkáni (keleti) hadseregcsoportja pedig túlságosan is közel. *„Kifejtettem azt a véleményemet, hogy a békedelegációt... azonnal útnak kell indítani* – írja visszaemlékezésében Károlyi Mihály. – *A kormány egyhangú véleménye az volt, hogy a békedelegációnak Franchet tábornokhoz kell mennie."* Fölvetődött, hogy vajon jó-e, ha a frissen megválasztott miniszterelnök ilyen zavaros helyzetben elhagyja az országot, de végül határoztak: *„azt a külpolitikai előnyt, hogy mindig antantbarát politikát hirdettem, ki kell az ország számára használni"*.

A gróf Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, báró Hatvani Lajos, Bokányi Dezső kormánytagokból és néhány szakértőből álló delegációt szállító különvonat november 6-án, 22 órakor a budapesti Ferencváros pályaudvarról indult. Lassan döcögött Szabadka felé, miközben az a hír járta, hogy József főherceg titkos parancsa szerint Kövess Hermann tábornagy délen tartózkodó csapatai a polgári forradalom mámorában úszó Budapest ellen vonulnak. A delegáció attól is tartott, hogy a királyhű csapatok támadást intéznek a vonat ellen.

Belgrádban a rideg, sőt egyenesen udvariatlan Franchet tábornok átnyújtotta a fegyverszünet új feltételeit és elment vacsorázni. A *„Fegyverszüneti katonai szerződés a szövetséges keleti hadseregek és a magyar állam között"* címet viselő tervezet nem is hasonlított a padovai

szerződéshez. 18 pontból állt. Ezek között a legfájdalmasabb, hogy a magyar haderőt hátra kell vonni az ország keleti és déli részét átszelő demarkációs vonal mögé. Az így kiürített területre pedig a valós békekötésig antant megszálló csapatok érkeznek. És Franchet végighúzta ujját Magyarország térképén. Ki tudja miért, Károlyi gróf mégis többes szám első személyben ír erről: *„Megvontuk a déli demarkációs vonalat, ameddig a francia csapatok előre fognak nyomulni... a Szamostól kiindulva, Besztercén, Marosvásárhelyen át a Maros mentén haladt ennek torkolatáig, majd Szabadkán, Baján és Pécsen keresztül húzódott a horvát határfolyóig, a Dráváig."*

Szabadkát elsősorban stratégiai okok miatt (vasúti csomópont) kanyarították a demarkációs vonal alá. A szerbek azonban gazdasági és nemzetiségi alapon is követelték a várost. Károlyi nyomatékosan kérte, hogy kizárólag angol, francia és amerikai csapatok legyenek a megszállók. A belgrádi konvenció (fegyverszüneti szerződés) szerint a megszállt területen magyar kézben maradt (volna) a rendfenntartás és közigazgatás. Kivéve a szerződés 17. pontjában foglaltakat. Eszerint lázadás vagy zavargás esetén az antantnak jogában áll a területet saját igazgatása alá vonni. Mármost ki nem tudta, hogy milyen könnyű a forradalmaktól és nemzetiségi ellentétektől dúlt országban akár csak látszatzavargásokat, lázadásokat generálni? Károlyiék a 17. pont miatt nem merték azonnal aláírni a szerződést. Hazaindultak, hogy felhatalmazást kérjenek a nemzeti tanácstól. Rossz előjel volt, hogy a hajóhoz vezető pallón egy a miniszterelnök biztonságáért felelős őrmester megcsúszott, beleesett a Szávába és megfulladt.

A nemzeti tanács november 10-én hatalmazta fel Linder Béla tárca nélküli minisztert és Dormándi Géza vezérkari ezredest, hogy azonnal utazzanak Belgrádba és aláírásukkal léptessék életbe a fegyverszüneti egyezményt. A számunkra keserves 17. pontot időközben törölték a tervezetből, a szerb csapatok viszont már Újvidéken voltak.

Linderék hosszú, látszatra értelmetlen várakoztatás után csak november 13-án, 23 óra 30 perckor írhatták alá a *„Katonai egyezmény a szövetségesek és Ausztria–Magyarország között megállapított fegyverszüneti feltételeknek Magyarországra való alkalmazása tárgyában"* címet viselő iratot.

A következményeket ismerve feltételezhetjük, hogy az aláírást szándékosan halogatták. Talán, hogy a szerb hadak minél kedvezőbb helyzetbe kerüljenek a térképen és a valóságban. Igazolhatja ezt a szándékot, hogy Misics vajda már az aláíráskor látványosan különbséget akart tenni az elfoglalt és a megszállt területek státusa között.

Elfoglalni vagy megszállni

Előkerült egy 1933-ban keltezett, és azóta ismeretlenül lappangó emlékirat (magyar fordítása), amelyben bizonyos Mihajlo Bodi (talán Bódi Mihály?) szerb tábornok részletesen foglalkozik Szabadka város 1918-as elfoglalásának/megszállásának történetével. Emlékezete szerint (is) Károlyi Mihály Belgrádban váltig ragaszkodott ahhoz, hogy a Bánátot, Bácskát és Baranyát ne szerb csapatok szállják meg. Franchet viszont azt mondta, hogy a megszállást azok a csapatok fogják elvégezni, amelyek legközelebb vannak a Dunához. Így is történt. A fegyverszüneti szerződés feltételeinek átadásakor (november 7-én) Bojovics Vojvoda szerb csapatai, a Duna-hadosztály már átkelt a Dunán és a Száván. November 8-án elérték Belacrkva, Indjija és Karlovci nevű helységeket, a hadak egy része pedig bevonult Újvidékre.

A szerb tisztek békésen ebédeltek Újvidéken, midőn november 13-án délben sürgős parancs érkezett Belgrádból. A főparancsnokság utasította a Duna-hadosztályt, hogy még aznap, legkésőbb estig (tehát még a konvenció aláírása előtt) vonuljon fel a Szabadka–Baja

vonalra. Ha ez a terv sikerül (tudjuk, sikerült), akkor egész Bácska elfoglalt, és nem megszállt területnek számít, aminek a későbbi béketárgyalásokon nagy jelentősége lehet. Lett is. A parancs szerint már az is elég lenne, ha csak járőrökkel érnék el a megjelölt stratégiai vonalat.

– Tanácskozni kezdtünk, hogyan hajtsuk végre a parancsot – írja az 1918-ban még őrnagyi rangban szolgáló Mihajlo Bodi. – Milojevics ezredes engem szemelt ki. Elrendelte: siessek az újvidéki pályaudvarra és közöljem a 8. ezred parancsnokával, Mihajlo Nedics ezredessel, hogy vagonírozzon be egy zászlóaljnyi gyalogságot, továbbá néhány üteget és azonnal induljunk Szabadka felé. Ugyanekkor Zenta és Zombor irányába is elindult egy-egy zászlóalj.

Az így „előrevonatolt" csapat tisztjeit figyelmeztették, hogy a fegyverszüneti szerződés még nincs aláírva, ezért esetleg magyar, illetve a Szalonikinél megvert Mackensen német tábornokhoz tartozó csapatok védekezésével lehet számolni. A feladat végrehajtását Mihajlo Bodi őrnagynak majd telefonon kellett jelentenie. Ha ez megtörténik, úgy Szabadkára vezénylik az egész 8. gyalogezredet.

A hirtelen indulás körül némi zavar támadt, mert az újvidéki pályaudvaron se forgalmistát, se mozdonyvezetőt nem találtak. Végül kerítettek masinisztát, akit egész úton négy puskás őr és egy géplakatos szakmájú katona ellenőrzött. A vonat (már nem is egy, hanem kettő) november 13-án, délután 2 óra 13 perckor elindult a Szabadkáig tartó mintegy 100 kilométeres útra.

A gyalogos zászlóalj parancsnokát Ante Zsivulovics alezredesnek, a másik szerelvényen utazó tábori üteg parancsnokát Radivoje Ziatonovics őrnagynak hívták. Délután 4 órakor értek Újverbászra, ahol már egy szerb lovas felderítő csapat várt rájuk. A felderítő hadnagy szerint Szabadka előtt gyülekeznek Mackensen tábornok német csapatai, hogy újra felvegyék a harcot.

– A helyzet komolynak látszott – írja visszaemlékezésében Mihajlo Bodi –, *tudtuk, hogy a magyar csapatok is ellenségként viselkedhetnek, hiszen a fegyverszünetet még nem írták alá. Tanakodtunk.*

A vasútállomáson várakozott egy Zomborba készülő vonat, amit a szerb csapatok azonnal lefoglaltak. Egy századnyi gyalogost, afféle előfutóként átszállítottak rá, így most már három szerelvénnyel közelítettek Szabadka felé. Befutott egy személyvonat Budapest felől. Az érkező utasok között volt dr. Berivoj Bera nis-i szerb orvos, aki fogságból tért haza. Kérdésre elmondta, hogy reggel indult Budapestről. Útközben az állomásokon sok katonát látott, akik fegyvereiket eldobálták. Budapest irányában viszont menekülő német katonákkal megrakott vonatok robognak. Szerinte a szabadkai állomáson is zavargások vannak.

Sűrű havas eső esett, amikor délután 5 órakor a szerb katonavonatok elindultak, egyelőre Topolyára. Itt egy bunyevác férfi kéredzkedett fel a katonákhoz, mondván ő szabadkai, csak kinn járt a tanyáján. Hasznos információkkal is szolgált, miszerint Szabadkán működnek a hatóságok és megalakult a Magyar, illetve a Szerb-bunyevác Nemzeti Tanács is.

Mihajlo Bodi a topolyai állomásfőnöki irodából felhívta a szabadkai vasútállomást. Egy szerbül beszélő férfi jelentkezett.

– Vannak-e még németek Szabadkán?

– Nincsenek. Reggel elmentek.

Az óvatos kérdés több, mint jogos volt. Október 28-án mintegy 6000 német és magyar katona szállásolt el Szabadkán, *„mióta hadvezetőségünk a megszállott területek kiürítésére szánta el magát"* – írta kegyesen a *Szabadkai Hétfői Hírlap*. Valójában a vereség után visszavonuló seregről volt szó. Külön gondot okozott a 800 német és magyar tiszt elszállásolása. Megteltek a szállodák, rekvirálták a magánlakások szabad szobáit. És közben félhettek is. Mindenki tudta, hogy szeptember végén két, kimenőn lévő magyar bakát csak úgy, orvul

lelőttek az utcán. És már nem volt erő a tettesek felkutatására! Közben dúlt a spanyolnátha, (gyógyszerként ingyenpálinkát osztogattak, a fél város részegen támolygott), hetek óta nem volt villanyvilágítás, petróleum se, gyertya se. Zsírmécsessel világítottak a tiszt urak is.

– Menjen el a Szerb-bunyevác Nemzeti Tanácshoz – mondta a vasutasnak Mihajlo Bodi őrnagy – és utasítsa őket, hogy valaki jöjjön a pályaudvarra és fogadja a szerb csapatokat.

Este hat óra lehetett, amikor a vonatok elindultak Topolyáról. A vagonokban tüzelésre kész katonák sorakoztak, az ajtókhoz géppuskákat helyeztek.

Már csak percek hiányoztak a végzethez.

– A sötétben kezdtek feltűnni egy nagyváros körvonalai, tornyai. Zsivulevics alezredes és én az ablaknál álltunk – írja némi költői túlzással és pátosszal az egykori őrnagy. Aki később 1918-tól a szerb kormányt képviselte a nem hivatalos magyar–szerb állami kapcsolatokban.

Puskalövés nélkül szerb kézen

1918. november 13., 19 óra.

– Nagy tömeg volt a pályaudvaron, több fegyveres magyar katonát és sok halomba rakott fegyvert láttunk a vonatból. Simon Milodánovics nyugalmazott ezredes, a Szerb-bunyevác Nemzeti Tanács elnöke üdvözölt bennünket, majd átadta a szót dr. Joca Manojlovicsnak. A magyar nemzeti tanács nevében dr. Havas Emil ügyvéd mondott üdvözlő szavakat, ezután Dembitz Lajos polgármester beszélt. A magyar szavakat dr. Jován Petrovics tolmácsolta. Zsivulovics alezredes válaszolt az üdvözlésekre. A rend és a béke fenntartását, együttműködést kért a jelenlévőktől. Érkezésünk céljáról azonban nem mondott semmit. Később hallottam, hogy a magyarok azt hitték, a mi hadseregünk csak ideiglenesen jött Szabadkára, s bennünket rövidesen francia csapatok váltanak fel.

Ezt a hiedelmet erősítették a budapesti magyar újságok is, amelyek már kész tényként közölték a belgrádi katonai konvenció aláírását. És természetesen az abban foglaltak szigorú betartását. Ennek tulajdonítható, hogy délután (november 13.) ellentmondásos hírek terjengtek a városban. Előbb, hogy jönnek a szerbek, később, hogy már Újvidékről is kivonultak.

A szabadkai vasútállomásra érkező szerb katonaság azonnal megtiltotta, hogy Budapest vagy Szeged felé vonatok induljanak. Zsivulovics alezredes az állomásfőnöki irodában fogadta a tanácstalan, utasításokért jövő városi tisztségviselőket. A törvényszéki elnök például azt kérdezte, hogy akkor most mit csináljon a vizsgálati foglyokkal, az adóhivatali főnök az iránt érdeklődött, hogy továbbra is behajtsa-e az adókat.

Ezalatt Mihajlo Bodi az Újvidéken kapott parancs szerint elsétált a távírdába és értesítette a hadosztályparancsnokot, hogy Szabadka, puskalövés nélkül, szerb kézre került. Igaz, az utcán még magyar katonatisztekkel, fegyveres magyar katonákkal találkozott, akik csodálkozva nézték a szerb őrnagyot, de senki meg nem állította, senki meg nem kérdezte, hogy mit is keres szerb egyenruhában a magyar Szabadkán.

Az alig néhány éve elkészült új városházáról Zsivulovics alezredes elé hozták az információk alapján előre elkészített kétnyelvű kiáltványt, amelyből a lakosság értesülhetett a megszállásról. Az alezredes csak(!) annyit javított rajta, hogy a megszállók nem az antantcsapatok, hanem a szerb hadsereg. Csak ennyit, és a papírt már vitték is a nyomdába.

Az utcákon szerb katonák kezdtek járőrözni, a parancsnokok pedig a városházára mentek, ahol Blásko Ráics plébános köszöntötte őket. dr. Pleszkovics Luka (dr. Pleszkovich

Lukács) a Magyar Nemzeti Tanács és a magyar kormány nevében ígért együttműködést. (Ő volt a magyar Szabadka utolsó főispánja. Egyébként pedig híres és városszerte kedvelt bunyevác lokálpatrióta, aki később a Magyar Párt egyik szabadkai szervezője lett.)

– Mindenki arra volt kíváncsi, hogy miért jöttünk és meddig maradunk – jegyzi meg Mihajlo Bodi és a naplóból felsejlik, amint mosolyog a bajusza alatt.

Már éjjel 11 óra is elmúlt, amikor a Szerb-bunyevác Nemzeti Tanács tagjai és a szerb katonatisztek vacsorázni indultak az Arany Bárány Szálló éttermébe. Néhány lépés csak a magyar történelem nagyjainak portréival gazdagon díszített városházától. Útközben magyar tisztek csatlakoztak a megéhezett szerbekhez. Tibold László hadnagy felmutatta a magyar hadügyminisztérium igazolványát, miszerint ő az antanthadsereghez kirendelt összekötő. Azt kérdezte:

– Kinek a parancsára jött a szerb hadsereg Szabadkára, a fegyverszünet után?

– Mi nem tudunk a fegyverszünetről, feleltem – írja Mihajlo Bodi. – Egyébként pedig Franchet d'Esperey parancsára jöttünk.

Tibold hadnagy további naiv kérdéseket tett fel: hányan vannak a megszállók, mit fognak itt csinálni, milyen területet tartanak majd megszállva és miért, mi lesz a vasúttal, a postával, a távíróval, lesz-e cenzúra, lehet-e majd Budapestre telefonálni? Kérdéseivel déli éghajlatra, közelebbről az újvidéki hadtestparancsnoksághoz küldték. Viszont megkérdezték: milyen jogon kérdezősködik? Tibold hadnagy azt válaszolta, hogy neki kötelessége gondoskodni azokról a magyar csapatokról, amelyek még Szabadkán vannak, és itt szerelnek le, továbbá ő fog gondoskodni a szerb csapatok élelmezéséről is.

Képzeljük el, amint a megszállók arról tárgyalnak az Arany Bárány Szálloda egyik emeleti szobájában, hogy Tibold László magyar hadnagy majd gondoskodik a szerb hadak élelmezéséről! Alighanem maga is belátta ennek a képtelenségét, mert másnap reggelre eltűnt. Állítólag Szegedre távozott. Egyébként pedig ezen a novemberi estén Szabadkán még két magyar tábornok és tíz ezredes tartózkodott, akik a 86-osok kaszárnyájában rendületlenül irányították a magyar hadsereg leszerelését.

Ugyanezen órán Belgrádban Linderék kétségbeesetten követelték, hogy a megszállást francia–angol–amerikai csapatok hajtsák végre. Állítólag este 10 órakor kapták a lesújtó hírt, hogy Szabadka, immár a fegyverszünet aláírása előtt, „elesett". Miáltal a párizsi béketárgyalásokon a város valóban elfoglaltnak és nem megszálltnak minősült.

A kért francia megszállók sem hiányoztak sokáig a városból. (Persze egyáltalán nem hiányoztak!) Egy antanttiszt visszaemlékezése szerint november 20-án érkeztek Szabadkára. A piactér sarkán álló ún. Kakas iskolában szállásoltak el, és közöttük csak azért is sok színes bőrű volt. Szívesen szólítgatták le és ölelgették (volna) az arra járó ijedt szabadkai lányokat.

Azt, hogy a szerbek politikailag is felkészültek a térség megszállására, mi sem bizonyítja jobban, mint a gyorsan, már november 25-ére, Újvidéken összehívott Nagy Népgyűlés. A megjelent 757 küldött között mindössze 1 magyar és 6 sváb volt, miközben Bácska lakosságának 41,8%-a volt magyar. Már ez is sejtetni engedte az elkövetkező évek nemzetiségi politikáját. A Nagy Népgyűlésen hozott határozatok hamar eloszlattak minden reményt. Íme a magyarra lefordított hiteles szöveg:

„A bánsági, bácskai, és baranyai szerbek, bunyevácok és a többi szlávoknak Újvidéken 1918. november 25-én tartott nagy népgyűlése a következő határozatot hozta:

1. A testvér Szerbia kormányát kérjük, hogy érdekeinket a békekonferencián képviselje.

2. Csatlakozunk a szerb királysághoz, mely eddigi működésével és fejlődésével biztosítja a szabadságot, a jogegyenlőséget és haladást minden irányban, nemcsak nekünk, hanem valamennyi szláv, sőt a nem szláv népnek is, akik velünk együtt élnek.

...

4. A népgyűlés, hogy a maga részéről is elősegítse az összes szerbek, horvátok és szlovének együttes államának létesítését, két tagot választ, Jásó Tomicsot (Újvidék) és Bláskó Ráicsot (Szabadka), akik a szerb kormánynak... rendelkezésére fognak állni."

(Szabadkán később évtizedekig tartotta magát egy romantikus pletyka. Eszerint Ráics plébános a szabadkai vasútállomáson az éj leple alatt felszállt a Párizsba tartó szerb békedelegáció vonatára. Feladata szerint igazolnia kellett a konferencián, hogy Szabadka népe, egy szív, egy lélek, Szerbiához akar tartozni.)

II.

„Bánság, Bácska és Baranya a mai napon, 1918. évi november 25-én Újvidéken tartott népgyűlésen, az antant balkáni hadserege által vonandó határok közt, és a népek magasztos önrendelkezési joga alapján elszakadtnak nyilvánítják magukat Magyarországtól úgy államjogi, mint politikai és gazdasági tekintetben..."

Sötét hétköznapok Suboticán

A határozat végrehajtását irányító Narodna Uprava (népi kormány) azonnal átvette a közhatalmat, a közigazgatás és a rendfenntartás feladatait. Feledve, hogy a belgrádi konvent szövegében csak ideiglenes megszállásról volt szó, és amelyben a közigazgatás joga a magyar hatóságokat illette – volna. Intézkedéseikkel félreérthetetlenül demonstrálták, hogy tartós itt-tartózkodásra készülnek. Lássunk néhány példát, mit kellett hirtelen tudomásul vennie Szabadka fele arányban magyar lakosságának.

November 20-án megalakult az új szláv városi tanács. December legelején leváltották a köztisztviselőket. Helyükre megbízható, szláv származásúakat ültettek. A közalkalmazotti pályák általában és hirtelen „eldugultak" a magyar származásúak előtt. 1919. január 2-án a *Bácskai Hírlap* közli, hogy dr. Matljevics, a város új főispán-polgármestere új tisztviselőket nevezett ki az adóhivatalba. Is. A nevek: Szkenderovics, Letovácz, Lasztovics, Szkenderovits, Agatics. Vertikálisan, fölülről lefelé, a legkisebb pozícióig, minden lehetséges városi státusból elűzték a magyarokat. Így történt, hogy apám, akinek korábban jó esélye volt, hogy a MÁV szabadkai üzletigazgatóságán díj nélküli gyakornok legyen, pusztán a neve miatt elvesztette ezt a lehetőséget, és az akkoriban magasnak számító 4 polgári iskolai végzettségével, jobb híján, kereskedőinasnak állt.

Betiltottak a magyarsághoz való tartozást kinyilvánító minden összejövetelt. Jellemző történet, amelyben szabadkai magyar zárdista lányok elhatározzák, hogy megünneplik 1919. március 15-ét. Egyik osztálytársukat azonban nem merik beavatni a tervbe. Csak azért titkolódznak előtte, mert a lány nővére feleségül ment egy Leskovác nevű férfihoz, akinek az apja, bár a háborúban még magyar tiszt volt, most szerb nemzetiségűnek vallotta magát. *„Az ember lépten-nyomon találkozott szláv születésű emberekkel, akikben feltámadt a szláv vér és átléptek a Szerb-Horvát-Szlovén hadseregbe"* – írja naplójában az akkor 17 éves Zimmer Sárika. A szláv származású tanulók rendszeresen feljelentették a magyar nemzetiségű tanárokat. Szalay történelemtanárt óra közben, a diákok előtt tartóztatták le és vitték el a detektívek. Később a lányok delegációt menesztettek a szerb városparancsnokhoz, aki másnap elengedte a tanerőt. A mesterségesen szított ellentét végül úgy oldódott meg, hogy a szláv nemzetiségű lányok szerb iskolába mentek.

Kitalálták (1920-ban) az ún. névelemzést. Ez alighanem a város nemzetiségi összetételének megváltoztatását célozta. Azt a gyereket, akinek magának, édesanyjának, esetleg akár csak egyik nagyszülőjének szláv hangzású családneve volt, avagy Horváthnak, netán Rácznak hívtak, kötelezően szerb tanítási nyelvű iskolába parancsolták. Így történhetett, hogy anyai nagybátyáim, akik otthon kizárólag magyar szót hallottak, Budanovics nevű

nagymamájuk és egy, a családnevük végéről még 1885-ben „elkallódott" és most „megtalált" v betű miatt 1920-tól szerb elemi iskolába kezdtek járni. (Tartozunk az igazságnak annyival, hogy ezt sohasem bánták meg.)

Áruló templomok

Govorite nasi jaziku hirdette minden villamoson, hivatalban sok sebtében firkantott tábla: beszéljétek a mi nyelvünket. Hirtelen minden hivatalos papírt, kérvényt szerb nyelven, ráadásul cirill betűkkel írva kellett benyújtani. Hír a *Bácskai Hírlap*ban: *„A katonai parancsnokság elrendelte, hogy a kereskedők, iparosok, mérnökök, szóval mindenki, akinek címtáblája van, kötelesek ciril betűs címtáblát kitenni. Emellett magyar címtábla is alkalmazható. Tegnaptól kezdve szerb katonák járják be az érdekelteket, akik közlik a rendeletet és közlik, hogy nyolc nap alatt ki kell tenni az új felírású táblákat."* Ehhez képest Szabadkán akkoriban összesen két címfestő volt és több száz üzlet, iparos, vagyis címtábla. A szerb katonák meg jöttek és nagy kedvvel büntettek, betörték a kirakatot, ha nem volt cirill betűs címtábla. Végül (a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, ahol tudjuk, két államalkotó nemzet is latin betűt használt) dr. Stipán Matljevics polgármester kegyesen engedélyezte a latin betűket*: „... mindazon egyének és cégek, akik a magyar felírást új felírással tartoznak kiegészíteni, jogosultak használni úgy a latin mint a cirill-felírást, és éppen ezért, ha egyesek az itteni szerb parancsnokság részéről olyan felhívást kaptak, hogy a régi feliratok helyett szerb feliratokat használjanak, ez csakis akként értelmezendő, hogy akár latin, akár cirill-felírást alkalmazhatnak."*

Ha a november 13-i megszálláskor Tibold hadnagy az iránt érdeklődött, hogy lesz-e cenzúra, most megtudhatta. Január harmadikai hír az új hatalommal egyébként feltűnően lojális *Bácskai Hírlap*ban: *„Csak nyílt lapot lehet küldeni. Hogy a szerb cenzúrában előforduló nagy munka gyorsabban elvégezhető legyen a helyőrségi parancsnok elrendelte, hogy a mai naptól kezdve csakis nyílt levelezőlapokon lehet levelezni. Borítékba zárt levelek megsemmisíttetnek."* Egy ideig a postán cenzúráztak, később ezt a feladatot is a katonaság vette át. A polgármesteri hivatal sem tarthatott semmiféle közvetlen kapcsolatot a *„demarkációs vonalon túl székelő hatóságokkal"*. Minden Magyarországra küldendő hivatalos iratot előbb be kellett mutatni a belügyi népbiztosságon.

Máskülönben hiába volt a két magyar nyelvű napilap, a *Bács Megyei Napló* és a *Bácskai Hírlap* tapintható lojalitása, 1919. január 17-én, illetve februárban mindkettőt betiltották.

Január végére befejeződött a magyar korona felülbélyegzése. Ettől kezdve ez lett az Sz.–H.–Sz. Királysághoz csatolt Bácskában a hivatalos fizetőeszköz. A híresen gazdag szabadkai piacon olyan áruhiány keletkezett – és következményeként olyan árdrágítás folyt, amit már nem lehetett követni. Maximálták az árakat, de csak a maximált ár húsz-negyvenszereséért lehetett például gyufát, vajat vagy zsírszódát kapni. A gyertya igazi valuta lett, mert olykor 30 órára is megszűnt a villanyszolgáltatás. A háború alatt a környező falvakból mintegy 4–5 ezren költöztek be a nagyobb biztonságot nyújtó városba. Őket egyik napról a másikra egyszerűen kizsuppolták.

Jeles forrásunk (A. Sajti Enikő) idézi a város persze akkorra már leváltott magyar rendőrfőkapitányát, aki szerint Szabadkán fokozódó és fékevesztett terror uralkodik. *„A Sokol egyesületnek szabadkai szláv elemekből összeverődött tagjai katonai támogatással tüntető felvonulásokat rendeznek, s ilyen tüntetések alkalmával 'vesszenek a magyarok' kiáltások mellett a magyar kereskedők kirakatait beverik... A Kossuth utcát elnevezték Sándor régens utcának... a város képe külsőleg visszatükrözi a balkáni megszállók hű képmását, mindenütt piszok, rendetlenség. Szabadka mai külső képe inkább emlékeztet Üszkübre (Skopje), mint egy szépen fejlődésnek indult magyar vidéki városra."*

A főkapitány Szabadka–Skopje hasonlata talán jó alkalom arra is, hogy feltegyünk egy kérdést. Vajon, hol hibázott a kiegyezés utáni magyar nemzetiségpolitika? Mit vétettek el a Monarchia magyar politikusai, hogy a messzi múltba veszően mindig „magyarpárti", római katolikus szabadkai bunyevácok, 1918-ban, a történelem során először, inkább a szerbek oldalára álltak? 1743-ban és 1779-ben Mária Terézia magyar királynő kezéből még boldogan elfogadták a mezővárosi, majd a szabad királyi városi rangot. Mindkét jeles alkalommal Vojnics nevű bunyevác városbírót választhattak. A 12 tagú elöljáróságokat is bunyevác többség jellemezte. Nem is szólva a két nép hagyományos barátságáról. Hogy amíg a görögkeleti vallású szerbek jobbára az ún. 8. körben (kerületben) elkülönülve éltek, a magyarok és bunyevácok Szabadkán általában is, de főleg az ún. 4. és 5. körben vegyesen laktak. Szívesen házasodtak is egymás között. Beszélték egymás nyelvét. Történelmi időkben talán a közös római katolikus vallás tette ezt. De csupán a század elején megindult lassú szekularizációval mégsem indokolhatjuk a látványos változást. Nevezetesen, hogy a harmincezernyi szabadkai bunyevác behódol az alig két és fél ezernyi szerb ideológiájának. Ha ugyan valóban behódolt.

A magyar lakosság (a város felének) ideológiai megdolgozására is gondoltak. És ebben részt vállaltak egyes bunyevác származású, de magyarul is prédikáló katolikus papok. Ilyetén (nem úgy, mint például Erdélyben) a szabadkai magyarok templomaikban sem találtak gyógyírt nemzeti bánatukra. Ismerjük Vojnits Dezső prépost plébános újévi prédikációját (1919), amelyet nem szégyellt a szabadkai Szent Teréz-templom (a Nagytemplom) szószékéről elmondani: *„...A hívők erőforrása a mennyei atya akaratának teljesítése. Mit kíván tőlünk a mennyei atyánk? Azt, hogy itt a földön egymást mint testvérek szeressük. Látjátok kedves híveim, Jézus az egész emberiségért áldozta fel önmagát, előtte nem voltak nemzetiségek, előtte minden nép, minden ország lakossága egyformán kedves, ő minden embert üdvözíteni akart. Ezért kedves híveim, kell, hogy mi is minden népet és nemzetiséget testvérünknek tekintsünk. Különösen a megszálló szerb katonaság iránt viseltessünk testvéri szeretettel és baráti jóindulattal. Mi szerb testvéreinknek nagy hálával tartozunk, mert itt a rendet fenntartják, őrzik a vagyonunkat. Nézzük csak, mi van odaát Magyarország meg nem szállott részén. Nincs sem élet, sem vagyonbiztonság, az emberek nem mernek jó ruhában az utcára kimenni, mert leveszik róluk a forradalmárok. Ezért, kedves híveim, azokra ne hallgassatok, akik a jó viszonyt, amely a város lakossága és a szerb katonaság között fennáll, meg akarják zavarni. Mert az ilyenek csak nektek akarnak ártani. S vajon kik az ilyen rendbontók? Akik lövöldöznek eldugott fegyvereikkel, akik becsempésznek lázító iratokat. Az ilyeneknek fáj az, hogy itt rend van, fáj az, hogy a békés polgárokat nem bírják házaiból kiűzni, hogy aztán ők szabadon garázdálkodhassanak..."*

A kedves hívek február 15-én a városháza előtti Eötvös utcában rendezett ünnepségen megtekinthették, hogy a megszálló szerb és francia tisztek ünnepélyesen feldíszítik egymást katonai érdemjelekkel. A kiállított szerb és francia zászlóaljak végül rezesbandakísérettel elvonultak az érdeklődők előtt. De nem a városból!

Azt, hogy most már mindig így lesz, leginkább a kikényszerített hűségeskük sugallták. Előbb a Narodna Upravára, majd az sz.–h.–sz. királyra kellett (volna) felesküdni minden állami és városi alkalmazottnak. Az önmagában is átláthatatlan helyzetet az bolondította meg igazán, hogy a magyar kormány(ok) fejüket a homokba dugva úgy viselkedtek, mintha a megszállt délvidék, s benne természetesen Szabadka, csak ideiglenesen szakadt volna le az anyaországról. Sőt! Alapvetően nincs is elszakítva! Tehát Magyarország jogot formált az adószedésre, a katonai sorozásra, a törvénykezésre, ami eleinte valóban magyar nyelven, a magyar törvénykönyvek szerint működött, a közigazgatásra, a vasút irányítására, a vasutak jövedelmére, a vasutasok kinevezésére, de még a közalkalmazottak fizetését is Magyarországról folyósították. Már ameddig bírta a magyar büdzsé! Nem sokáig. A háborúban elerőtlenedett, a forradalmaktól zavart Budapestről eleinte kifejezetten

dacos magyarkodásra, ellenállásra, az eskü megtagadására biztatták a közalkalmazottakat. Később már inkább beilleszkedést javasoltak, 1920 januárja után pedig egyenesen azt sugallták, hogy magyar érdek a szerbeknek tett hűségeskü, amennyiben az a hivatalban maradást jelentheti. Csoda-e, hogy magyar királyi vasúti váltóőr öregapám nem értette a politika változásait. Ő egyszer már esküt tett az osztrák–magyar császár és király őfenségére, akit a bécsi Burgban két évig testőrként közvetlenül is szolgált (Egyszer állítólag szivart is kapott tőle!). Nem esküdhetett fel az ellenségre! Ebből kifolyólag úgy kirúgták a 114. számú bakterházból, hogy a továbbiakban, élete végéig csak napszámosként kereshette a kenyérre valót.

Persze voltak magyar szabadkaiak, például éppen a vasutasok (mások is, igazságügyiek, sorkatonai szolgálatra behívottak stb.), akik nem törődtek bele a megváltoztathatatlanba. Az 1919. februárban kitört szabadkai, temesvári, pécsi vasutassztrájk követelései között a magyarokat sújtó rendeletek visszavonása is szerepelt. Sok más mellett éppen a hűségeskü eltörlése. A bottal való veretés, mint hivatalos büntetési forma megszüntetését is követelték. *„A csendes visszavonult embereket senki sem bántotta. Az embereknek kevés kivétellel nem politikai bűneik voltak, hanem egyebek. Valutázás, csempészés s hasonlók... a büntetés pedig: dvadeset i pet”* – írja a már idézett zárdista lány. Ez a rettegett, balkáni típusú ítélet huszonöt botütést jelentett.

A hajdani kislány Szabadka/Suboticán élte át az 1941-es, majd az 1944-es hatalomváltást is. Tapasztalatait összegezve, élete alkonyán így ír az 1918-as eseményekről: *„Különben az egész megszállás, most már ismerve a többit is, elég humánus volt.”*

Szegény, szegény szülővárosom!

Maróti Egon
Szilánkok

A legnehezebb magadnak megbocsájtani, hogy igazságtalan voltál…

*

Egy nyelvet megtanulni azoknak a műveknek a kedvéért érdemes, amiket az illető nyelven írtak.

*

A kisgyerekeknek kedvenc szava a „Nem!" – Leánygyerekeknek felnőtt korukban is…

*

Mennyi mindent szeretnél megkérdezni még, de már nincsen kitől!

*

Aki a kutyákat szereti, rossz ember nem lehet.

*

A korrupció nem rendszerfüggő. Inkább fordítva.

*

„Nincsen ünnep botrány nélkül" – írja az újság. – Miért? Hétköznap van?

*

A gyengébbek kedvéért közhírré tenném, hogy anyanyelvünkben az *aki* mellett van más vonatkozó névmás is, bizony!

*

A tanulás munka, az egyetem munkahely. A hallgatónak is!

Az a munkahely, amelyik a munkavállalók elbírálásánál nem a teljesítményüket veszi figyelembe, eleve megbukott.

Minden munkahely létjogosultságát és hasznosságát az ott végzett munka színvonala és eredményessége igazolja.

*

„Régebben is volt tandíj!" – Igaz, meg előtte egy világháború, az ország romokban, kirabolva, jóvátételekkel tovább kopasztva… Sanda, árulkodó hivatkozás – kedvelt szavukkal: „álságos".

*

Tétlenül is lehet gonoszságot művelni.

*

Ahogy múlik az idő, mind makacsabban kellene követelned az élettől a tartozásait.

*

Egy nevéhez méltó demokráciában a választók visszahívhatják képviselőjüket, ha az nem a választói érdekeit képviseli.

*

Ha hiányt szenvedsz, ne a sorsot okold, hanem önmagadat!

*

A legfontosabbat semmi sem pótolja.

*

Lehet kapálódzni fulladásig, a víz azért még folyik tovább.

*

Ha érzed a veszteséged, ismerd be tévedésed!

*

Kegyetlen az emlékezet: mutat egy pompás elefántcsont szobrot, pedig az már csak porló csonthalom.

*

Nagy baj van ott, s még nagyobb lesz, ahol a politikai vezetés a saját kémszolgálata tapasztalataival ellentétes hazugságokat hirdet.

*

Ne ábrándozz, cselekedj!

*

A hosszú távollét eltávolít.

*

Diplomát vásárolni is lehet, de a tudásért dolgozni kell.

*

A kapzsi feltúrja a földet maga körül, de sajnos nem csak maga bukik el benne.

*

Az agyvelőt nem lehet nyugállományba kényszeríteni.

*

A „bagoly mondja verébnek" modern változata: az agresszor terrorizmussal vádol.

*

Fölösleges ember a magányos ember.

*

Az az alakulat, amely idegen országban fegyvert használ, terrorkülönítmény.

*

A „Kis pénz – kis foci", majd a „Nincs pénz – nincs foci" után néhány bajnok-aspiráns „nagycsapatunk" azt is bemutatta, előfordul, hogy van pénz, mégsincs foci.

*

Egy valami elszorítja a torkomat Juhász Gyulától: *„Szeretnék egyszer visszamenni még…"* – Akkor is, ha helyenként csalódás érne!

*

Sanyarú örökség egy lepusztult birtok!

*

A legkülönfélébb filmek közös hibája, hogy az úgynevezett háttérzenétől nem hallani a szereplők szavait – vagy hogy éppen ez az előnyük?

*

A legkegyetlenebb büntetés: magányra ítélni.

*

Ha elvész a bizalom, meginog a hatalom.

*

Hálátlanság: tanítvány a neved!

Borbás Andrea

Az Ady-ciklusok terebélyes családfája

„Nincs költő, nincs egyáltalában semmiféle művész, akinek műve elszigetelt magányosságában értelmezhető."

(T. S. Eliot[1]*).*

Kanonikus kötetminták

A verseiket tudatosan kötetbe rendező szerzők szerkesztői eljárásai számos kérdést felvetnek. Így van ez Ady Endre esetében is, aki fő motívumait, témáit, és az ebből szerveződő ciklusait első négy kötetében négyről kilencre növelte. Németh László *Két nemzedék* című művében a ciklusok ezen osztódását hasonlította családfához.[2] Tanulmányomban ezt a családfát ábrázolva Ady főbb kötetkompozíciós eljárásait térképezem fel.

Mindenekelőtt érdemes megvizsgálni, milyen kanonikus kötetminták állhattak Ady rendelkezésére. Ehhez azonban figyelembe kell vennünk azt a meg nem kerülhető tényt, miszerint az irodalmi hatások Adynál mindig másodlagosak, hogy igen bonyolult az Ady-líra tradícióhoz való viszonya. *„Mert míg a legtöbb vers (főleg a korai pályaszakaszban) a múlt tagadását nyilvánítja ki,*[3] *a múltban visszahúzó erőt lát, addig az irodalmi hagyomány több komponensét be is építi a szöveg jelképzésébe."*[4]

Bár a szerkesztett verseskötet s a ciklusok már a hellenisztikus korban megjelentek,[5] Ady ciklusainak eredetét nem érdemes ennyire korban távol keresnünk. *„Az egyes költeményeket önéletrajzféle, nagyobb egységbe összefogó lírai ciklusok teremtésének szándéka [...] Batsányi* Kufsteini elégiái *óta nálunk is úgyszólván a levegőben volt, bár csak a Himfy megjelenése után vált igazán divatossá."*[6] Kisfaludy Sándor hatott is Adyra, de elődöket keresve talán Balassit, de inkább Csokonait már nagyobb határozottsággal nevezhetjük meg. Sinkó Ervin véleménye szerint Csokonai Vitéz Mihály *„a kötet kompozíciója iránti érzékével, megkomponálásának művészetével Ady Endre egyetlen és példátlan elődje a magyar irodalomban."*[7] (Érdemes mindazonáltal megjegyezni, hogy Sinkó Ervin könyvének megjelenése óta Gerézdi Rabán nyomán Horváth Iván amellett érvelt, hogy Balassi egész életművét kívánta szerkesztett egésszé alakítani.) Ami Csokonait illeti ráadásul, ha a ciklusépítkezés terén nem is, de sok más területen Ady maga is több helyen, prózában és lírában egyaránt vall kettejük rokonságáról: *„Ady párhuzamot talál Csokonai és saját maga között származásban, magyarság-*

1 T. S. Eliot: *Hagyomány és egyéniség.* In: Uő.: *Káosz a rendben.* Bp., 1981. 63.

2 Németh László: *Két nemzedék*. Bp., 1970. 53.

3 Egy epitextus a párizsi noteszből ezt erősen hangsúlyozva így fogalmazza meg: *„Ha van az ellenem emelt vádak között valami hazug, az hazugság, hogy rám bárki is hatott." (Vezér 107.)*

4 H. Nagy Péter: *Az Ady-líra poétikai dilemmái.* Iskolakultúra, 1999/4. 78.

5 Zemplényi Ferenc: *A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban.* Itk. 1999. 626.

6 Baróti Dezső: *Árnyékban éles fény.* Bp., 1980. 199.

7 Sinkó Ervin: *Csokonai életműve.* Novi Sad, 1965. 160.

tudatban, zsenialitásban, modernségben, a test esendőségében és a környezet értetlenségében."[8] S ami a versek ciklusokba, kötetbe szerkesztését illeti, egy el nem hanyagolható kapocs is összefűzi Csokonait, Balassit, illetve Adyt. Mégpedig az a tény, hogy mindhárom költő egy-egy hölgy által ihletetten hozta létre a maga versgyűjteményét: Balassi az összes világi versét Losonczy Anna iránti szerelmének rendelte alá,[9] Csokonai Vajda Juliannába szerelmesen állította össze a Lilla-verseket, Ady ajánlása pedig így szól az *Új versek* előtt: *„E versek mind-mind a Léda asszonyéi"*. Ady ezen gesztusából tehát nagy bizonyossággal feltételezhető, hogy korábbi mintát, talán éppen Csokonaiét, esetleg Balassiét követett. (Érdekes megjegyezni, hogy olvasmányai közül a legnagyobb hatást jórészt a szerkesztett verseskötetéket összeállító szerzők tették rá; egy prózai írásában Ady Kisfaludy Sándort, Byront, Vajda Jánost is kiemeli: *„Hétéves koromban kaptam nem éppen jól választott ajándékképp Kisfaludy Sándor összes verseit; nekem ez a megnyílt mennyország volt. (Most jut eszembe, hogy Csokonai Vitéz Mihályt majdnem legsűrűbben forgatom ma is könyveim közül, s ő is nagyon fiatal koromban mámorosított meg.)"*[10]

Ám ha Ady cikluskompozícióinak ihletőit keressük, elsősorban a francia szimbolisták, különösen Baudelaire említendő. Hiszen a ciklusos elrendezés Baudelaire óta nyert új jelentőséget a verseskötetekben, ráadásul a *Les Fleurs de mal* szerzőjéhez hasonlatosan Ady is zárt szimbólumrendszert épít ki köteteiben, melynek a ciklusok csak külső kifejezései.[11] S nem utolsósorban akár Baudelaire, Ady is ajánlással, illetve egy kiemelt költeménnyel indítja az *Új verseket*.[12] (Majd további köteteit is.) Ráadásul az *Új versek* utolsó verse, az *Új vizeken járok* visszautal Baudelaire 1861-es kötetének utolsó verséhez *(Az utazás)*, amely így végződik: *„Csak az ismeretlen ölén várjon az Új"*. A Baudelaire-i kérdésirányt az is erősíti, hogy az *Új vizeken járok* egyes motívumai értelmezik is a francia költő *Az utazás* című versének egyes passzusait (pl. Baudelaire-nél: *„Mindegy pokolba szállani vagy égbe"*, Adynál: *„Hajtson Szentlélek, vagy a korcsma gőze"*, míg mindkét zárlat az újdonság érzését helyezi kilátásba).[13]

Fent idézett, olvasmányairól valló írásában Ady Baudelaire-t is szerepelteti felsorolásában, többször említi levelezésében, s számos cikket írt róla. Baudelaire *A romlás virágai* című kötete tudatosan szerkesztett egész, hat ciklusa: a *Spleen és Ideál*, a *Párizsi képek*, *A bor*, *A romlás virágai*, a *Lázadás* és *A halál* a darabjaira hullt létet próbálja rehabilitálni.

2. „Minden egész eltörött" – Az *Új versek* négy ciklusától a *Szeretném, ha szeretnének* kilenc ciklusáig

A darabjaira hullt lét kulcsszó az Ady-oeuvre-ben is; számos monográfiában és cikkben leszögezték már,[14] hogy a teljesség keresése s megragadásának kísérlete egy olyan mozzanat az Ady-lírában, mely egész költészetét összefogja. A szerző maga így vall erről

8 Schiller Erzsébet: *„Szimat és ízlés"*. Bp., 2005. 48–49.

9 Szentmártoni Szabó Géza: *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmei*. Itk, 1999. 635.

10 *Vallomás olvasmányairól*

11 Vezér 157.

12 Vezér 147.

13 H. Nagy Péter: Im, 74.

14 Többek között: Benedek Marcell: *Ady-breviárium* L, Bp., 1924. 208.; Schöpflin Aladár: *Ady Endre*, Bp., 1934. 64.; Komlós Aladár: *Az új magyar líra*, Bp., 1928., 57.; Gintli Tibor: A *Minden-élmény jelentősége Ady lírájában*. It. 1994/1–2. 33–45.

1909-ben született *Önéletrajz*ában *„Mindent el akartam mondani, ami ma élő magyar emberben támadhat, s ami ma élő magyar embert hajt, mint szíj a gépeket."*[15] A teljesség keresése Ady ciklusszerkesztésében is tetten érhető: az *Új versek* négy ciklusa a *Szeretném, ha szeretnének* című kötetben kilencre növekedett – azaz mindig új s újabb témákkal bővült szerzőnk mondanivalója.

A fent már idézett Németh László rendkívül találóan ismerte fel, hogy a kibontakozás köteteiben az Új versek ciklusai osztódtak tovább, *„mint egy terebélyes családfa."*[16] Tegyük hozzá, hogy az első *„igazi Ady-kötet"* egyes versei már a később megjelenő ciklusokat, s ezáltal a széttöredezést előlegezik. Az egyes kötetekben előfutárként mindig találhatunk egy-egy verset a következő gyűjteményben újat hozó ciklusból. Így a halálgondolat elsősorban a szerelmes versekbe szövődik, a *Harc a nagyúrral* és az *Ima Baál istenhez* pedig a pénzciklus előképei az *Új versek*ben. Ehhez hasonlóan a *Vér és arany* kötet néhány költeménye, így például *A sötét vizek partján,* a későbbi istenes versek előszelét hozza (itt szerepel először Adynál versben „isten" neve), de az oly gyakori bibliai motívumok is az istenes ciklust anticipálják. *A Fölszállott a páva* című költemény, mely a *Vér és arany* egy darabja, már *Az Illés szekerén* című kötetben megjelenő forradalmi verseket előlegezi. Hasonlóképpen *Az Illés szekerén* kötet Dózsa György lakomáján címet viselő verse kurucos hangvételével már a következő kötetben szereplő *Esze Tamás komája* című ciklust készíti elő. Az érmindszenti színek és motívumok a bibliai motívumokhoz hasonlatosan már az első kötetektől kezdve jelen vannak a versekben: *„az érmelléki táj és légköre – ha olykor csak közvetítő közegként, s az általánosító jelentésnek alárendelve is – ott él és villódzik vagy komorlik Ady költészetében."*[17] A falu maga azonban csak a *Szeretném, ha szeretnének* kötetben kap külön ciklust. Mindezek mellett a ciklusok széttöredezését készíti elő az a tény is, hogy mind az *Új versek*, mind a *Vér és arany* kötetek tartalmaznak egy-egy olyan ciklust: a *Szűz ormok vándorá*t, illetve az *Ős Kaján*t, ahol azok a versek is olvashatók, amelyek nem fértek be a többi ciklusba, s melyek arról vallanak, hogy a költő művészete új titkokkal gazdagodott.[18]

De visszatérve Németh László hasonlatára, a következő ábrán az ő gondolatát ábrázoljuk, gondoljuk tovább:

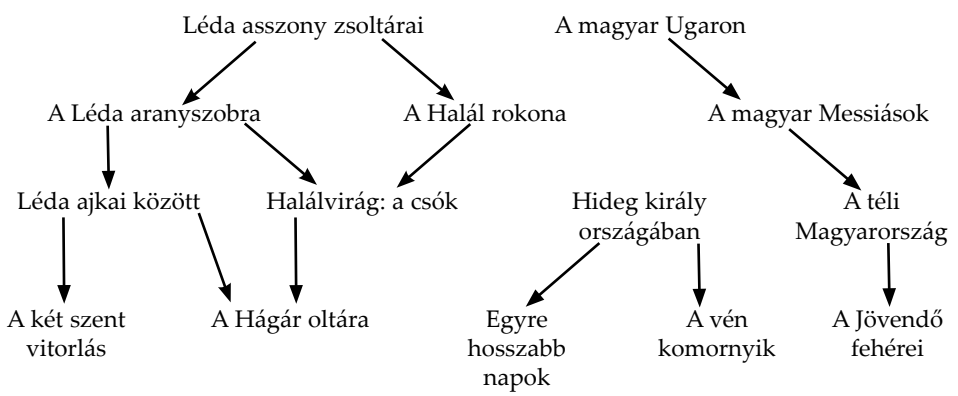

15 ÖEÖPM IX. 344.

16 Németh László: Im, 53.

17 Koczkás Sándor: Im, 24.

18 Vezér 208.

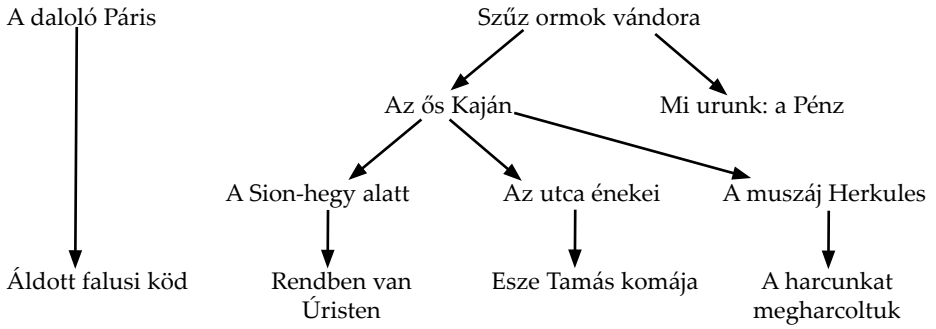

Mint már említettük, Ady egész első kötetét Brüll Adélnak, költeményei Lédájának dedikálta, ezt a gesztust azáltal is hangsúlyozva, hogy a Léda-verseket tartalmazó a *Léda asszony zsoltárai* című ciklust a kötet elejére emelte. Az Ady-életműnek ugyanis feltűnő sajátossága, hogy az első, az utolsó és a középső helyre sorolt ciklusok, illetve versek mindig különös jelentőséggel bírnak a kompozíciókban. A teljes élet keresése során az *Új versek* időszakában tehát különös jelentősége van a szerelem motívumának, míg a második kötetben, mint majd látni fogjuk, más (a halálmotívumot középpontba állító) művek lépnek előtérbe: a Lédához írt versekből összegyűjtött ciklus, *A Léda aranyszobra,* már nem kap hangsúlyos helyet a *Vér és arany*ban, utolsó előttiként olvasható. Ami a kötetszerkesztést és a köteteket nyitó verseket illeti, a *Vér és arany*tól kezdve, a kötetek elejére mindig az újdonságot hozó versek csoportja kerül, így a *Vér és arany* a „halálverseket" tartalmazó *A Halál rokoná*val indul, Az *Illés szekerén* az istenes verseket tartalmazó *A Sion-hegy alatt*al, a *Szeretném, ha szeretnének* pedig a kurucos *Esze Tamás komájá*val. Ezeknek az újdonságot jelentő csoportoknak azonban minden esetben megvan a csírája az előző kötetben. A *Vér és arany* halálversei például a korábbi Léda-versekbe kevert halálgondolat önálló csoportba gyűjtött költeményei, azaz a szerelmes versek széttörése révén keletkeztek. Az *Új versek* második ciklusa, *A magyar Ugaron,* a *Vér és arany* kötet *A magyar Messiások* verscsoportjában folytatódik. Az 1906-os kötet harmadik ciklusa, *A daloló Páris*, pedig köteteken át folytatás nélkül marad. Nem így a *Szűz ormok vándora,* mely azon versek együtteseként is, melyek nem fértek be a többi ciklusba, tovább terebélyesedik: a *Vér és arany*ban található *Az ős Kaján* és a *Mi urunk: a Pénz* is innen eredeztethető. A *Szűz ormok vándora* című ciklusban ugyanis azon költemények mellett, melyek a költői én hitvallását tartalmazzák, s melyekre a cím is utal, igen sokféle vers került, talán éppen ezek ciklusokba rendezésének nehézségéről írta Ady egy Színi Gyuláról íródott kritikájában: *„Önkényes, kegyetlen, muszáj ciklusokba-osztás volt ez, óh, én erről tudnék beszélni, ha helye, ideje, illedelme volna."*[19] *Az ős Kaján* mindkétféle szempontból folytatása a *Szűz ormok vándorá*nak: az alkotási folyamatot középpontba állító költemények mellett *(Özvegy legények tánca, Sárban veszett hó, Az ős Kaján)* a többi ciklus kereteit feszegető versek kerültek ide.

Az *Illés szekerén* kötet ismét újdonsággal: istenes versekkel indul, melyek *A Sion-hegy alatt* cikluscím alatt olvashatók. *A téli Magyarország* ciklus *A magyar Ugaron* (s ezáltal *A magyar Messiások)* folytatását tartalmazza, a *Léda ajkai között* a *Léda asszony zsoltárai* és *A Léda aranyszobra* „leszármazottja". *Az utca éneke* ismét újdonságot, új témát hoz a forradalmas versek csoportjával, s mivel a kötet élére nem kerülhetett, a közepén helyezkedik el: előtte, utána egyaránt három ciklus szerepel. *A Halálvirág: a Csók* című ciklusban, ahogy az *Új versek* Léda-ciklusában, a szerelem és a halál kapcsolódik össze – ezekben

19 Ady Endre: *Színi Gyula.* Nyugat, 1909. jan. 1.

a minden nő szerelmét éneklő költeményekben úgy folytatódik *A Halál rokona* hangulatvilága, hogy felidézi az első kötet első ciklusának, a *Léda asszony zsoltárai*nak miliőjét, s eközben Léda elveszíti egyeduralkodó szerepét. Míg eddig Léda a „minden nőt" jelentette a lírai én számára, addig itt a minden nő szerelmét megörökítő versek mellett más nőalakok jelennek meg a múltból. A *Hideg király országában* című ciklusban már egyértelműen *A Halál rokona* verseinek „leszármazottait" olvashatjuk. Az *Illés szekerén* kötetet záró *A muszáj Herkules, Az ős Kaján* tovább terebélyesedéseként jött létre.

A *Szeretném, ha szeretnének* kötet újra újdonsággal, mégpedig kurucversekkel, azaz pontosabb fogalmazás szerint jelentős számban kurucverseket is tartalmazó ciklussal indul, *Esze Tamás komája* cím alatt. Kurucverseket tartalmaz ez a ciklus, de nemcsak kurucverseket, hiszen olyan költemény szerepel a ciklus zárlataként, azaz hangsúlyos helyen, mint a *Föl-földobott kő.* (S olyan nem „kurucos" versek olvashatók még itt, mint az *Ond vezér unokája, A Dál-kisasszonyok násza*, a *Hajó a ködben*, a *Négy-öt magyar összehajol* vagy a *Zilahi ember nótája.*) A „kurucosság" tehát itt még nem olyan hangsúlyos, mint *A halottak élén*ben lesz, ezeket a verseket leginkább *Az utca éneke* folytatásaként olvashatjuk – hiszen az a ciklus a kurucos hangvételű *Dózsa György lakomáján*nal indult. E ponton kiválóan megfigyelhető a szerző mint szerkesztő munkája, aki a két rokon ciklus csoportot a két parasztvezér személyével köti össze. A negyedik kötetben a Léda-versek két ciklusra szakadtak: a *Két szent vitorlás* tartalmazza a Léda-szerelem ihlette darabokat. S nemhiába a „hűlő Hold" a csillaga ennek a szerelemnek, itt először nem szerepel a „Léda" név a ciklus címében. A másik szerelmes ciklus *A Hágár oltára,* melyben a versek a szerelemről általában vallanak. Eddig minden nőben Lédát énekelte meg, most felbukkannak más nőalakok is – egyelőre a múlt távolából. *A vén komornyik* című ciklust leginkább mint sorsértelmező költeményeket tartalmazó ciklust címkézhetjük, elsősorban a korábbi halálciklusokkal mutat rokonságot. *Az Illés szekerén A muszáj-Herkulese, A harcunkat megharcoltuk* ciklusban folytatódik az 1909-es kötetben. A plebejus hangot megütő *A Jövendő fehérei* című ciklus előképeit *A magyar Ugaron*, majd *A magyar messiások* című csoportokban keressük, amennyiben a hazai viszonyokkal szemben tanúsított harcos magatartás köti össze ezen ciklusokat. *Az áldott falusi köd* című verscsoportban, ahol a falusi világ kap önálló ciklust, *A daloló Páris* versei fordulnak a visszájukra. A kötet leginkább halállal telített ciklusa, az *Egyre hosszabb napok,* itt *A Halál rokona* versei folytatódnak. *A Sion-hegy alatt* istenes ciklusa pedig az 1909-es kötetben, a *Rendben van, Úristen* cím alatt lel folytatást.

A szerző mint szerkesztő munkája jelenik meg a tudatos kötetszerkesztés azon mozzanatában is, hogy az *Új versek* négy ciklusa után a további kötetek mind páratlan számú ciklust tartalmaznak, ezáltal lehetővé téve, hogy ne csak a kötet elejére és végére, hanem a közepére is kerülhessen egy hangsúlyos verscsoport.

Gyakorta idézett állítása az Ady-szakirodalomnak, miszerint Adyt csak a meg nem írt versei érdekelték igazán, az elkészültekkel nem volt türelme érdemben foglalkozni. A ciklus- és kötetszerkesztési gyakorlatában ugyanez a tendencia érhető tetten: a kibontakozás köteteiben egészen a *Szeretném, ha szeretnének* kötetig bővült a ciklusok száma, *A Minden-titkok versei*ben pedig Ady összefoglalta a legfontosabb témacsoportokat. A középső korszak három verseskönyvében ezzel szemben Ady Földessy Gyulára bízta a ciklusbeosztást, illetve a kötetépítést. Ezen kötetek ciklusai, ahogy Kenyeres Zoltán fogalmaz, *„a már szinte megszokott – mint Németh László írta: »rovatszerűvé« vált – témacsoportokat tartalmazta"*[20] Levonhatjuk a következtetést: a ciklusok építése, azaz ahogy láthattuk, széttöredezése is csak addig érdekelte Adyt, amíg újabb témákat tudott elővarázsolni: a *Szeretném, ha szeretnének* kötetben szerepel a legtöbb téma, a legfontosabb témák megjelen-

20 Kenyeres Zoltán: *Ady Endre.* Bp., 1998. 52.

nek még egyszer a *A Minden-titkok versei*ben, mely után a ciklusok témáját tekintve már nem gazdagszik újabb elemekkel az oeuvre.

Véleményünk szerint a ciklusok fentebb kifejtett széttöredezésének hátterében a *Kocsiút az éjszakában* című versben megfogalmazott élmény: *„Minden Egész eltörött,"* jelenik meg, – mely egyben a premodern korszak alapérzését fejezi ki.[21] Gintli Tibor a Minden-élmény jelentőségéről írva így fogalmaz: *„Az Ady-líra motívumsokasága keresésként értelmezhető a Minden egyetlen letéteményesének megtalálására. [...] Ady lírájának egymást látszólag kölcsönösen kizáró szélső pontjait a Minden élmény elérésére való törekvés kapcsolja össze."*[22] Gintli Tibor *A Minden-titkok versei* című kötettől tartja igazán tudatosnak ezt a törekvést. Véleményünk szerint *A Minden-titkok versei* című kötetig Ady számba veszi, mintegy összegyűjti azokat a motívumokat, melyek összessége megközelítheti a Mindent.

Szabó Richárd[23] mutatott rá, hogy lírájában Ady a *Sóhajtás a hajnalban* című versben jelöli először az élet teljességét a *„szent minden"* kifejezéssel. A teljes élet élésének lehetősége itt *a szerelem,* az *érzékiség* és *az arany* motívumokhoz kötött. Az 1906-os *Vér és arany* című vers kinyilatkoztatja: *„Én tudom, állom, hogy ez: a Minden."*

Az 1909-es *Csókokban élő csóktalanok* című vers ezzel szemben már leszámol a teljes élet és a szerelem azonosításával: *„Túl vánkoson, leplen, ingen, / Sírva láttuk meg: ez se Minden."*

A szerelem-motívum egyedül nem visz célba, más is szükséges mellé.

Érdekes filológiai adalék erősíti ezt a leszámolást: Ady a Léda-szerelem kezdetén igen gyakran használja Brüll Adélhoz szóló leveleiben a Minden/Mindenem megszólítást, 1909-től azonban egyre ritkábban.

A szerelem-, érzékiség-, arany-motívumot *Az Illés szekerén* kötet az istenélménnyel tovább bővíti. Tehát az újabb és újabb motívumok felbukkanásával nem arról van szó, hogy a motívumok egyesével próbálják „befogni a mindenséget", inkább azt mondanánk, egymáshoz adódva kísérlik elérni a teljességet. Másképpen megfogalmazva a kibontakozás köteteiben nem a Minden egyetlen letéteményese kerestetik, hanem a motívumok sokasága együtt jeleníti meg a teljes életet. Így értelmezésünk szemben áll Gintli Tiboréval (legalábbis a kibontakozás köteteiben), aki az Ady-líra tragikus kudarcra ítélt vállalkozásáról beszél, arról, hogy a Minden elérhetetlen a lírai én számára.

Meglátásunk szerint tehát a kibontakozás kötetei a Minden-élmény eléréséhez vezető motívumok mintegy felsorolásai, úgyhogy a Minden-élmény eléréséhez az újabb motívumok hozzáadódnak az előzőekhez, ezért is zárja ezt a korszakot *A Minden-titkok versei*ből című kötet, ahol az előző kötetek motívumai még egyszer felsorakoznak, bemutatva azon motívumok összességét, melyek a Mindenség eléréséhez szükségeltetnek – ahogy Balázs Béla írja *Napló*jában: *„Minden! Minden! Minden! Ez a jelszó! Az egyet úgyis elvesztettem örökre. Abban már énnekem csak nem lesz részem, úgy látszik. Egy nem – hát minden!"*[24]

A Minden-titkok versei című kötet címadása ugyancsak érdekes a teljesség, a teljes élet kérdésének szempontjából. A kötet 1910-ben jelent meg, előtte az egyes verseket folyóiratokban publikálta a szerző *A Minden-titkok verseiből* főcím alatt. A kötet első kiadása szintén *A Minden-titkok versei*ből címet viselte. A második kiadásban azonban eltűnt a toldalék, a következő kiadások és a gyűjteményes kiadások pedig következetesen a második kiadást

21 Kenyeres Zoltán: Im, 44. (A Kenyeres Zoltán által is idézett Hofmannstahl *a Lord Chandos levelé*ben így ír: *„Minden részeire bomlott előttem, a részek megint részeikre és semmi sem akart egy fogalom alatt megférni. A szavak egyenkint uszkáltak köröttem; szemekké folytak össze, rám bámultak és vissza kellett rájuk bámészkodnom."* Hugo von Hofmannsthal: *Levél.* In: Uő.: *Két tanulmány.* Bp., 1934. 40.)

22 Gintli Tibor: Im, 39., 35.

23 Szabó Richárd: *Ady Endre lírája.* Bp., 1945. 80.

24 Balázs Béla: *Napló.* Bp., 1982. I. kötet, 382. oldal

másolták. Azt a második kiadást, melynek hibáiról Ady több levelében is panaszkodott. H. Nagy Péter véleményét osztjuk, miszerint az eredeti címadás, azaz az első kiadás címadása *„elsődlegesen a részlegesség tapasztalatát jelölte, ily módon későbbi változata eltüntette ezt az igen fontos kérdésirányt. Vagyis a toldalék ebben az esetben az egészelvűségről való lemondás grammatikai származéka lehet,"*[25] *A Minden-titkok verseiből* tehát több jelentésárnyalatú címadás, a szerző jelzi ezáltal, hogy költészete egyéb titkokat is rejt, melyeket esetleg a későbbiekben tár fel. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy nem a „Minden" egyetlen letéteményese nem találtatik, hanem alkotóelemeinek összessége még kerestetik. A teljesség keresése tehát a kötetszerkesztésben, mint már utaltunk rá, úgy jelenik meg, hogy újabb és újabb motívumok lépnek a már meglévők mellé, éppen a már meglevőkből eredeztethetően.

25 H. Nagy Péter: *Ady-kollázs.* Pozsony, 2003. 215.

Pomogáts Béla

Kodály Zoltán és Ady Endre

Kodály Zoltánra és Ady Endrére egy időben emlékezni: a zeneszerző születésének 125. és a költő születésének 130. évfordulóján már önmagában is sokatmondó jelképes megemlékezés. Hiszen mindketten ott állottak a huszadik századi (a modern) magyar kultúra bölcsőjénél, és nemcsak kortársak voltak, annak ellenére, hogy a zeneszerző negyvennyolc esztendővel, tehát több mint egy emberöltővel élte túl a költőt, hanem, mondhatnám így, talán régies szóval: „eszmetársak" is, akik egész munkásságukat annak a művészi stratégiának a szolgálatába állították, amely a nemzeti hagyományokra és ezek alkotó feltárására kívánta a modern magyar kultúrát: Ady a költészetet, Kodály a zenekultúrát fölépíteni. Még művészi pályájuk indulása is szinte egyidejű: Adynak 1906-ban jelent meg az a verseskönyve, tudniillik az *Új versek,* amely teljesen új utakra terelte a magyar költészetet, ugyanebben az esztendőben védte meg Kodály *A magyar népdal strófa-szerkezete* című doktori disszertációját, és mutatta be első, *Nyári este* című szimfonikus művét.

Arról nincsenek adataim, hogy Ady ismerte volna Kodály Zoltánt és munkásságát, jóllehet az Eötvös Kollégiumban, ahol a zeneszerző 1900 és 1904 között tanulmányait végezte, voltak közös ismerőseik és híveik, így Balázs Béla és Kuncz Aladár, és különben is Kodálynak már 1906-ban a közönség elé került a Bartók Bélával közösen kiadott *Magyar Népdalok* című munkája, 1908-ban megszületett és 1910-ben megjelent *Első Vonósnégyes*e, 1909-es dátumot visel a *Zongoramuzsika,* 1910-től kezdve a Waldbauer-Kerpely-vonósnégyes (amelyet a *Nyugat* 1910-es évfolyamában éppen a közös barát: Kuncz Aladár mutatott be, és később Kodály is írt róla) rendszeresen tűzte műsorára Kodály (és mellette Bartók) műveit, a tízes években rendszeressé váltak Kodály népdalgyűjtő útjai, 1917-től kezdve folyamatosan írta zenekritikáit a *Nyugat*ba, szinte minden esztendő meghozta számára a hangversenyteremben megszerezhető sikereket, és természetesen a *Nyugat* zenekritikai rovatában is rendszeresen foglalkoztak munkásságával. Így Csáth Géza, aki a folyóirat egyik leginkább mértékadó zenekritikusaként tevékenykedett, két alkalommal is közölt írást műveiről. Természetesen Kodály is a *Nyugat* munkatársai közé tartozott, Bartók Béláról vagy Claude Debussyről írott tanulmányai ma is megkerülhetetlenek, és a folyóiratban adta közre (facsimile formájában) két Ady Endre-vers megzenésítésének kottáját is: 1919-ben az *Ádám, hol vagy*, 1923-ban a *Sappho szerelmes éneke* című költemény zenei változatát.

Ady költészete, közelebbről az a poétika, amelyet az Ady-versek kialakítottak, eredendő módon közel állott Kodály törekvéseihez, mintegy inspirációt és igazolást is jelentett annak a zenei szintézisnek a számára, amely a népi hagyomány és a modern zene, a sajátosan magyar karakter és a nyugati stílusok összhangjára kívánta felépí-

teni a korszerű zenei kultúrát. Kodály 1925-ben keltezett *Magyar zene* című írásából idézek ide egy hosszabb részletet: *„Némelyekben az új magyar zene bizonyos művei a forradalom benyomását keltették. Eltekintve attól, hogy az igazi művész sohasem stiláris forradalmakat, hanem jó műveket kíván teremteni, inkább lehetne hagyomány-megőrző munkáról beszélni. Nem szakítani a múlttal, hanem megújítani a vele való kapcsolatot és intenzívebbé alakítani – ez volt a mi szándékunk, midőn légkörét megragadni és megtartani, építő köveiből épületet emelni kívántunk. Mi ezeknek az ősi daloknak vagyunk epigonjai, régesrég halott szerzőik a mi zenei őseink. Nagyon is természetes, hogy ebből valami olyasféle származott, ami az eddigi zenétől erősen eltér. Azok, akik kizárólag a német klasszikusok stílusát ismerik el zene gyanánt (és sok az ilyen), öntudatlanul csakis az italo-germán formanyelvet fogadják el minden zene egyedül érvényes alapjául, azt a nyelvet, amelyre ezek a klasszikusok építettek. Így tehát először fel kell vetni azt az elvi kérdést, vajon elismerhető-e más idiómák létjoga is? Ha igen, akkor új útja nyílik a megértésnek. Sok minden, ami szokatlan, e régi dalok sajátosságaira vezethető vissza. Aki csak a német–olasz melódiát melengeti szívében, arra ezek az idegenszerű fordulatok és hangzások – amint gyakran megfigyelhettem – először visszariasztóan hatnak. Hosszabb foglalkozás után azután éppoly természetesnek mutatkoznak. Az idegen nyelvet bizony meg kell tanulni. Gyakran még az anyanyelv valamely némileg változott alakját is szinte idegen nyelvként kell elsajátítani. Oly példa ez, amilyen minden országban egyaránt felmerül. Nékünk támadt egy új költőnk, Ady, aki a maga nyelvét a régi magyar nyelvből alakította ki csodálatosan. Eleinte megtámadták, abszurdnak, homályosnak, érthetetlennek, sőt – nem-magyarnak nyilvánították. Később azután a Saulusokból váltak a leglelkesebb Paulusok."*

Kodály pontosan érzékelte azokat a szálakat, amelyek Ady Endre költészetét, egyáltalán: nyelvét a „régi magyarsághoz" kötik, *Zenei anyanyelv* című tanulmányvázlatában (a Vargyas Lajos által 1993-ban sajtó alá rendezett *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers* című kötetben, amely a mester hagyatékát adta közre) olvasom a következő okfejtést: *„A magyar zenei nyelv kiteljesedésére szükséges volt a magyar zenei múlt mennél bővebb feltámasztása. Mint a magyar irodalmi nyelv is azáltal, hogy újra használatba vette régi és népi (=lényegében régi) részét. Amint ez a régiség és népiség tudatosan (kerül bele az irodalmi nyelvbe) Vörösmartyn, Petőfin, Aranyon, Adyn keresztül."* Kodály mindig nagy becsben tartotta a régi magyar költészetet, zenei alkotómunkája során nemegyszer támaszkodott ennek emlékeire, egyik nyilatkozatában *(A gergelyjárásról és a régi magyar líráról*, 1926), a fentieket mintegy kiegészítve, jelentette ki a következőket: *„Olyan ez a régi zománcos magyar nyelv, mint azok az antik csattos magyar ékszerek és brokátszövetek, amelyeket múzeumokban vagy családi gyűjteményekben láthatunk. Ennek a nyelvnek az ízére bizony csak harmincon felül jön rá az ember. Én csak Ady után jöttem rá az élvezetére, mert kétségtelen, hogy Ady archaizmusa kitűnő előiskola a régi magyar lírához. Az irodalmi kultúrának egyik fokmérője, hogy a régi költészetet milyen széles réteg tudja élvezni. Nálunk még hosszú út van addig, hogy a régi költészetet úgy érezzük, mint az olaszok Dantét. Pedig a mi régi lírikusainkban hamisítatlan költői véna csörgedez, csak meg kell tanulni az elavult forma mögé behatolni, beleélni magunkat a korba."*

A „régi magyarság" természetesen, ahogy Adynál, úgy Kodálynál is egyszersmind „népiséget" jelent, minthogy a zeneszerző meggyőződése szerint (és ezt több alkalommal kifejtette) a „régi" és a „népi" magyarság általában a kultúrának ugyanabból a tartományából származik (ez volt a véleménye különben a harmincas évek népi mozgalmában fellépő teoretikusoknak, mindenekelőtt Németh Lászlónak is). Kodály *Mi a magyar a zenében?* című tanulmányvázlatában a következők olvashatók: *„Ady: Elhűltem ős színe láttán. Annyira elfajzott a művelt magyar, hogy érzésbeli közössége nincs őseivel, telje-*

sen átvedlett nyugateurópaivá. A középosztály furcsa mixtum compositum. De abban egységes, hogy nincs közössége a néppel. Ezért a néplélek közelebb visz a régi magyar lélekhez. Kígyóbőrt lassabban veti le, amit ő magáénak vall, az régebben az egész magyarságé volt."

A „régi magyarság" és a „népi magyarság" művészi (mi több, ezen túlmutató, mert általános „nemzetstratégiai" elveket megjelölő) programja Kodálynál, ahogy Adynál sem jelentett bezárkózást valamiféle tradíciók által meghatározott vagy kivált etnikai „karanténba", ellenkezőleg, szervesen összefüggött a megújulás és megújítás kulturális stratégiájával. Az imént idézett kötetben olvasható Kodálynak egy másik, nem teljesen kidolgozott tanulmánya: a *Magyarságból megújulni* című, amely egyszerre veti fel a hagyományőrzés és a megújulás programját. *„Egészséges fejlődésű országokban* – olvashatjuk – *a magas kultúra a népkultúrából fejlődik természetes úton, annak fokozatos mélyülése és finomodása által. A mi viharos történelmünk ilyen egészséges fejlődésnek sohasem kedvezett. Jó úton voltunk, s nem is maradtunk el kultúrában a többi európai nép mögött a 16. századig. Azóta folytonos önvédelmi harc emészt. S ha egy-egy nyugodtabb időszakban felfelébredt a kulturális szükséglet: nem volt türelmünk megvárni a népkultúra felnövekedését, inkább készen hoztuk be a magaskultúrát idegenből."* Ez a gondolatmenet a továbbiakban így folytatódik: *„Mi egyéb lehetne a magyar kultúrpolitika feladata, (mint) a város és falu közti szakadék (eltüntetése). Minálunk különösen nagy. Nyugati országok városai az ő saját népéletük organikus betetőzései. A magyar sohase szerette a várost. A falusi magyar a városokban mindig idegen maradt. A német, francia, olasz soha. Dilemma: a magyar élet gazdasági, szellemi súlypontja a városok. Igen ám, de a magyar szellem eredetiségének, annak, ami minket minden mástól megkülönböztet a magyar nemzeti sajátságoknak gyújtópontjai csakis a faluk. Melyiket válasszuk? Ha tehát organikus magyar kultúrát akarunk, minden erőnkkel azon kell dolgozni, hogy ezt a szakadékot áthidaljuk, a városi kultúrába beleolvasszuk a falusi kultúrát, hogy azt magyarrá tegyük, másfelől a falut emeljük, hogy magyarságát magasabbrendű kultúrává fejlessze. Itt a magyar jövő."*

Ennek a stratégiai szintézisnek a lehetőségét, Kodály véleménye szerint, Ady költészete alapozta meg, annak ellenére, hogy Kodály, mondjuk így: „kritikus" véleménye szerint, a későbbi fejlemények nem igazolták mindenben az Ady által kezdeményezett kulturális stratégiát. Az *„Ady-korszakot megelőző kozmopolitizmust* – folytatódik a későbbiekben az iménti idézet – az *Ady nemzet felé fordulása egy percre diadalmasan váltotta fel. De Ady hatása még ki sem teljesedett, még át sem ment a nemzet vérébe, már felüti a fejét egy új kozmopolitizmus, a régibe kapaszkodva igyekszik folytonosságát bizonygatni. A még fel-felmozduló Ady-ellenségek ezt a kozmopolitizmust szolgálják akaratlanul."*

Kodály a maga művészi törekvéseinek társát és bizonyos mértékig igazolását találta meg Adyban, a költő iránt érzett ragaszkodása mindazonáltal nem gátolta meg abban, hogy néhány kérdésben alkalmanként kifejezésre ne juttassa ellenvéleményét vagy bírálatát. Ennek az ellenvéleménynek a medrében mondott baráti, mégis határozott bírálatot arról, hogy a költő zenei műveltsége mennyire elmaradt a kor követelményei mögött. *A muzsika Magyarországon* című (az ugyancsak a hátrahagyott írásokat közlő *Közélet, vallomások, zeneélet* című 1989-es kötetben) tanulmányvázlatában a következők olvashatók: *„1900 körül Magyarország irodalmi és politikai elitje a művészi zenétől oly távol áll, mint talán egyetlen nyugati országban sem. Talán csak a pénzvilág az, amely és a lateiner középosztály egy kis része. Innen van, hogy a fiatal zenész, aki társaságot, embereket, megértést keres, vagy kamarazenét akar játszani, jóformán csak zsidó körök... Keresztény, magyar (körökben?) általában semmiféle komolyabb zeneművelés nem folyik."* És ezt megelőzően, mintegy az előbbi magyarázatául jelenti ki: *„Ültessük őket egy közös fehér asztalhoz. Magyarit melléjük. Ő mind tudja, ami nekik kell. Zene egy szűk kis platform, ahol ezek az*

annyira ellentétes nagy magyarok megférnek. Már abban is, hogy a zene nekik csak a fehér asztal mellett kell. (Nincs adat, hogy Ady etc. valaha megjelent egy komoly hangversenyen.) Tiszát egyszer láttam, de aligha a zene vonta oda, világhírt szerzett magyar tehetségeknek akart egy udvariassági látogatást tenni. Rákosit (Jenőt!) az újságíró kíváncsiság vonzotta, de önéletrajz. Nézzük meg közelebbről kedvenc dalaikat."

Valóban Ady zenei ízlése és műveltsége alig volt más, mint a körülötte élő, dzsentri szokásokat követő nagyváradi vagy pesti újságíró-társadalomé, vagyis a cigányzenében, a kávéházi zenében találta meg azt a zenei kultúrát, amelyben igazán otthon érezte magát. Igen jellemző adalék: Ady mindössze egyetlen alkalommal közölt zenei írást a *Nyugat*ban: 1911-ben Puccini *A nyugat leánya* című operájáról, s ebben meglehetősen értetlenül számolt be az olasz zeneszerző művéről. Kodály elmarasztaló bírálata ugyanakkor nem kifejezetten Ady Endre zenei ízlését vagy műveltségét ítélte meg, hanem általában saját korának és a korszak magyar értelmiségének, valamint irodalmi életének zenei kultúráját. Jellemző adalék, hogy a korszerű műveltség letéteményeseként ismert *Nyugat*ban a szakavatott zenekritikusok: Bálint Aladár, Lányi Viktor, Molnár Antal és Tóth Aladár mellett az írók közül egyedül Csáth Géza vállalkozott arra, hogy rendszeresen közöljön zenei írásokat.

A másik kérdés, amiben Kodály időnként különvéleményt nyilvánított Adyval, illetve a *Nyugat* költőivel szemben, a jambus általános használatának kérdése volt. A jambikus verselés, tudjuk, végigkíséri a magyar költészet történetét, legalábbis a 18. század végétől kezdve, és kétségtelenül ez volt a magyar versirodalom legtöbbször használt metruma. A *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers* című kötetben olvasható *Jambus* című jegyzetsorozat abból a szabályszerűségből kiindulva, hogy a magyar nyelv hangsúlyviszonyaitól idegen a latin, illetve nyugat-európai jambikus lejtés (pontosabban emelkedés), igen határozottan utasítja el a jambus általános (Adynál is általános) használatát. *„Költőink jambus-mániája* – olvassuk Kodálynál – *száz esztendős gát a magyar természetes dalmelódia kifejlődésében."* Kodály ugyanakkor Ady költészetét mintegy felmenti ez alól az ítélet alól, arra hivatkozva, hogy a költő valójában átalakította, a magyar nyelv természetes hangsúlyviszonyaihoz igazította a jambikus verselést. *„Ady jambusa* – folytatódik az iménti idézet – *a nyelv titáni küzdelme a ráerőszakolt formával."* Illetve még korábban: *„Hallgassuk a titáni küzdelmet, amit Ady versében vív a nyelv az idegen, rákényszerített formával. Gyakran győz, úgy leteperi a jambust, hogy már alig érzik. Ő sem értett a zenéhez – különben megtette volna az elhatározó lépést: elég a jambusból!"*

Végül a harmadik gondolat, amiben Kodálynak vitája volt Adyval, az a költő „kompország" metaforája. Ady „komp-országnak" látta Magyarországot, amely történelmében szüntelenül ingadozott két kultúra, két mentalitás között, és ezért nem találhatta meg saját identitását és helyét. *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című (1905-ben keltezett) írásában találjuk a következőket: *„Komp-ország: legképességesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza"*. Nos, Kodály a magyar kultúra, a magyar mentalitás történetében nem az ingadozást, hanem a szintézisalkotó készséget ismerte fel. *Mi a magyar a zenében?* című, imént idézett vázlatában találom a következőket: *„Egyik kezünket máig a nogáj-tatár, a votják, a cseremisz fogja, másikat Bach és Palestrina. Bírjuk-e ezt a kétfelé húzást? Az a kérdés, tudunk-e új és szerves szintézist létrehozni ez ellentétes világok közt. A magyarság egész létének és zenéjének is örök problémája, célja ez, helyzete, összetétele, története mind e felé hajtja. Európa és Ázsia kultúrája közt nem komp (lenni) (Ady), hanem hidat s talán mindkettővel összefüggő szárazföldet (alkotni). Átjáró országa nemcsak a hadaknak, kereskedésnek (van), de eszméknek is. Hivatásnak, feladatnak elég*

volna újabb ezer évre." Ugyanebben az írásában valamivel korábban is feltűnik az iménti meghatározás: *„Ady kompországa* helyett: *sziget!"*

Még hosszan lehetne sorolni Kodály Zoltánnak azokat a megállapításait és megjegyzéseit, amelyek Ady Endre gondolataira és költői újításaira reflektálnak. Végezetül csupán arra utalnék, hogy Ady versei milyen ösztönző hatást gyakoroltak Kodály zeneszerző munkásságára. Köztudomású, hogy Kodály dal- és kórusszerző művészete milyen mély gyökerekkel kötődött a magyar költészet nagy értékeihez: a régi magyar irodalomhoz, Berzsenyihez, Petőfihez, Aranyhoz, József Attilához és természetesen Adyhoz. Ez utóbbi költő ösztönző hatásának történetét Breuer János *Ady-hatások Kodály művészetében* című igen gazdag tanulmánya dolgozta fel (az általa szerkesztett *Kodály-mérleg, 1982 című kötetben)*. Breuer mindenekelőtt a nyolcvanéves zeneszerzőnek azt az önéletrajzi vázlatát idézi, amely az összegyűjtött írásait közreadó kötetet vezette be: *„Riedl Frigyes* – írta Kodály – *arra buzdított: maradjak itthon, nem menjek külföldre. Mosolyogtam magamban, annyira feleslegesnek éreztem, annyira nem gondoltam rá, hogy külföldre szakadjak (...) De később gyakran eszembe jutott Riedl intelme. Ő akkor még nem olvashatta Adyt (»Menekülj, menekülj innen«), s csak saját életéből szűrhette le, hogy »Mit ér az ember, ha magyar?«. Én persze olvastam, át is éltem »A halál-tó felett«, a »Megárad a Tisza«, »A Duna vallomásá«-t és a többit."*

Breuer János foglalta össze azt is, hogy Kodály milyen muzsikusi ihletet merített Ady verseiből, nevezetesen öt költeményhez írt kottát: a *Sírni, sírni, sírni*, az *Akik mindig elkésnek,* a *Fölszállott a páva,* az *Ádám, hol vagy* és a *Sappho szerelmes éneke* című versekhez. Az *Ádám, hol vagy* és a *Sappho szerelmes éneke* (miként erről már szó esett) a *Nyugat* facsimile kottájaként kerültek a közönség elé, a zenekarra írott *Sírni, sírni, sírni* a *Közelítő tél* című Berzsenyi-verssel együtt *Két ének* címmel jelent meg, és első alkalommal Dohnányi Ernő vezényletével, Venczell Béla szólójával, a Filharmonikusok 1921. január 10-i hangversenyén hangzott el, az *Akik mindig elkésnek* 1934-ben vegyes karra készült. A *Fölszállott a páva* szövegére írott vegyes kar pedig Kodály kórusművei közül a leginkább ismert alkotássá vált, nemcsak zenei értékei, hanem, mondhatjuk, közéleti jelentősége következtében is.

A kórusmű dallamának hátterében, miként Kodály esetében ez általános volt, egy régi népdal áll, ezt 1935 óta ismerik a folkloristák, a dallam egy változatát azonban már 1907-ben megtalálta és feldolgozta Bartók Béla is: *Első vonósnégyes*ének finálé*já*ban. Az Ady-vers népi szövegvariánsát különben más dallammal ugyancsak Bartók dolgozta fel *Leszállott a páva* címmel zongorára. A Kodály-kórus kezdeményezése a Munkás Dalos Szövetséghez fűződik, amely 1937-ben Ady Endre születésének hatvanadik évfordulójára kérte fel a zeneszerzőt egy nagyszabású kórusmű megalkotására. A szövetség ötszáz tagú összkara az 1937. december 12-én rendezett ünnepség keretében mutatta be a mára közismert művet, és ez valamivel korábban: november 13-án (Bartók Béla zongoramuzsikája mellett) az alig néhány hónapja megszervezett Márciusi Front zenei estjén is szerepet kapott: valójában ez volt az ősbemutató. A kórusmű tökéletesen fejezte ki a Márciusi Front demokratikus: Ady Endre szellemiségét idéző törekvéseit.

Ha van, márpedig a zeneirodalomban, siralmas ellenpéldák mellett, számos szép példa is található erre, tehát ha van konzseniális találkozás költő és zeneszerző között, akkor ezt a *Fölszállott a páva* (és a többi Ady-vers) zenei feldolgozása mutathatja. Szabolcsi Bence, aki *„Ádám, hol vagy?"* címmel és *Ady jambusai Kodály zenéjében* alcímmel írt figyelemre méltó tanulmányt arról az ösztönzésről, amelyet a zeneszerző a költőtől kapott, a következőket állapította meg: *„Mit tesz, mit tehet ezzel a formával Kodály*

dallama? A lehető legtöbbet: kibontja igazi lényegét, lehatol a gyökeréig, a szó, a hangsúly első rezdüléséig és visszaépíti abba, amiből megszületett: a zenei inspirációba. A melódia ugyanis, ugyanakkor, amikor hajszálfinom részletekig követi minden egyes szó igényét, természetes belső vonalát: nagy íveket is formál, minden strófára egy-egy sajátos, nagy dallamívet; s ezek a nagy dallamívek korrespondeálnak, egészen a vers drámai menetének megfelelően."

Végezetül is elmondhatjuk, hogy Kodály mintegy „törvényszerűen" talált rá Adyra: saját művészi és nemzetstratégiai törekvéseinek mását lelte meg nála. Ez adott számára bizalmat és biztatást hosszú életpályájának nemegyszer keserves tapasztalatai között. Ady költészete, amely, mondhatni, távol állott minden optimista meggyőződéstől, mi több, a hagyományos magyar nemzeti pesszimizmus egyik nagyszabású kifejezője volt, Kodályban valójában optimista életérzéseket keltett, s ez tulajdonképpen arra utal, hogy a leginkább keserves nemzeti tapasztalatoknak is lehet jövőt építő, cselekvésre indító üzenete. Egy előadás vázlatában, amelyet *A népdal szerepe az orosz és a magyar zeneművészetben* címmel Kodály Zoltán 1946-ban jegyzett le, a következők olvashatók: *„Ady Endre nem talált virágot a magyar Ugaron (...) Ellene mondok Ady halálos víziójának. Az ő műve maga bizonyság: terem itt virág. Csak el ne tapossák, engedjék kivirulni, majd csodát látnak. Hagynának csak száz évig békén élni: földi paradicsom lenne ez a kis ország."*

Petőcz András

A Nyugat és a jelben létező avantgárd

(Tamkó Sirató Károly ellentmondásos megítélése a 30-as években)

Volt egy fiatal magyar költő a 30-as évek Párizsában, aki, ha rövid időre is, de a nemzetközi művészeti élet fontos alakjává nőtte ki magát, aki olyan, már akkoriban elismert, mára pedig avantgárd klasszikussá lett alkotók munkatársa volt, mint Moholy-Nagy László, Duchamp, Miro, Picabia és Kandinszkij, hogy csak néhányat említsek. Ezen művészek életműve napjainkban olyan egyértelműen a XX. század megkerülhetetlen teljesítményei közé tartoznak, hogy kötelességünknek érezzük megvizsgálni, hogy a költő, aki születési dátumát tekintve József Attila és Illyés generációjába tartozik, milyen helyet is foglalt el a korszak magyar irodalmában. Mint tudjuk, Tamkó Sirató Károly, aki dimenzionista elképzeléseivel Párizsban sikert aratott, korábban itthon a glogoista kiáltványával botrányt kavart. A kérdés, ami ebben az esetben joggal feltehető, volt-e arra esély, hogy Tamkó Siratót a maga különlegességében másképpen fogadja a hazai szakmai kritika, hogy minimálisan elismerjék elképzeléseiben a művészi invenciót és a kreativitást?

A kor meghatározó kánonteremtő központja a *Nyugat* volt, Tamkó Sirató, a fiatal költő részére a vakmerő újítási szándék valamiféle támogatását jelentette volna, ha egyfajta figyelemre talál a *Nyugat*ban, ha személyét és terveit, akkori műveit, képverseit minimálisan, de értékelik. Utólag megállapíthatjuk, hogy erre szinte semmi esélye sem volt. Tamkó Sirató 1930-ban úgy érkezik meg Párizsba, hogy itthon sem Kassák és köre, sem a *Nyugat* szerkesztői nem tudnak mit kezdeni a – hazai közegben egyenesen botrányosnak ható – törekvéseivel.

A következőkben arra keresünk választ, miért is volt ez így. Elöljáróban csak annyit, hogy Tamkó elutasítása a *Nyugat* részéről utólag is érthető, sőt bármilyen furcsán is hangzik, de érthető Kassákék idegenkedése is. Talán meglepő, ha mégis azt mondom, Tamkó közelebb állt gondolkodásban, mentalitásban a húszas évek *Nyugat*jához, mint a korszak kassáki hagyományához.

Mint Kenyeres Zoltán A *Nyugat és kora* című tanulmányában megfogalmazza, *„a Nyugat-korszak egyik legfontosabb eszmetörténeti sajátosságának mutatkozik az a már kifejezett tudatosság, ahogy az emberi méltóság kanti eszméje tételesen és ars poetica-szerűen megjelent benne. (...) Nem azonnal következett ez be a folyóirat megszerveződése után, hanem abban a belső folyóirat-periódusban jelent meg, amelyben már teljesen kiformálódott arculata. Ez pedig az első világháború alatt történt, mélyen összekapcsolódva a tragikus világégés és az addig nem tapasztalt embertelenség döbbenetével. A Nyugat nem volt politizáló folyóirat (...), csak 1916-ban, a megfelelő kaució letétele*

után kapott jogot politikai jellegű írások közlésére. Amit azonban máig »nyugatosságnak« nevez a literátus köztudat, az 1916 után sem politikum volt, hanem etikum: magatartás, erkölcsi humanizmus. S ez áthatotta munkatársi gárdáját akkor is, ha közleményeiket más fórumokon bocsátották közre." (1) Mindez, jegyzi meg Kenyeres az említett tanulmányában, természetessé tette az idegenkedést mindenféle szélsőséges eszmével szemben, és itt nemcsak politikai, de akár esztétikai szélsőséget is kell értenünk. *„Babits (...) mindvégig rendíthetetlenül ragaszkodott az emberi méltóság humanista fogalmához. Egyenesen következett ebből a magatartásból sajátos katolicizmusának megformálódása a 20-as évek első felében, a Sziget és tenger előszava. Egyenesen következett később az új militarizmus és az embereket kizáró és megalázó nacionalizmus elutasítása, egyenesen következtek vitái a szellemi életben is fel-feltörő szélsőséges és tévesztett eszmékkel"* (2) – írja Kenyeres.

Ami Tamkó Sirató és a *Nyugat* viszonyának elemzésekor a számunkra érdekes, az az, hogy beleférhetett volna-e ebbe a humanizmusba és *„hirdetett l'art pour l'art-os ars poeticába"* az ő sajátos művészi törekvése.

Ha Tamkó fogadtatását nézzük, megállapíthatjuk, hogy az egyáltalában nem volt rosszindulatú a *Nyugat* munkatársai részéről. 1928-as *Papírember* című kötetét Illyés így értékeli a *Nyugat*ban: *„Ifjúkori pongyolaság, a legújabb kül- és belföldi irodalmi iskolák rekvizitumai, modorosságba eső újat akarás, de mindezek mögött itt-ott meglepő fénnyel oly eredeti tehetség villan föl, oly zabolázatlan, friss egyéniség, amely arra kényszerít, hogy minden stílusbeli szertelenkedésének ellenére is érdeklődéssel olvassuk végig ezt az egész könyvet. Sirató Károlynak legfőbb törekvése, hogy korának költője legyen, s ha verseiből egyelőre csak ez az akarat tűnik is elsősorban elő, már ebből a bátor hangú nekikészülődésből is megállapíthatjuk, olyan költő állt itt ki, akinek nem sok kell, hogy ezt az ígéretet beváltsa. (...) Mint legtöbb fiatal »új költő«, Sirató Károly is abba a tévedésbe esik, hogy a költészet egyes elemeinek aránytalan kidomborításában lát valami újszerű, szuggesztív kifejezési lehetőséget"* (3) – írja Illyés a *Nyugat*ban, 1928-ban. Bár a cikk végén még hozzáteszi mintegy „baráti tanácsként", hogy *„(Tamkó) a garabonciás-köpenyét tegye le a bejáratnál"*, mielőtt elérkezne a *„költészet területére"*, elmondhatjuk, hogy tulajdonképpen Tamkó Siratót nagyon is „megbecsülte" a *Nyugat* ezzel a recenzióval.

Főleg, ha összevetjük azt a kor egyéb fórumainak reakciójával.

A jó szándékú kritikák mellett, amilyen például Berda József írása a *Széphalom* című lapban, aki Tamkó „képvers-vicceiről" beszél, vagy amilyen az akkori avantgárd lap, a *Magyar Írás* főszerkesztőjétől, Raith Tivadartól született, aki szintén fanyalogva fogadja Tamkó kötetét, olyan ismertetéseket olvashatunk, mint a *Pesti Hírlap* cikke, amelyik már gúnyolódik a könyvön, vagy mint a *Budapesti Hírlap* írása, amelyik egyenesen vezércikkben támadja a fiatal költőt, vallásgyalázást, erkölcstelenséget emlegetve. Tamkó könyve nagy vihart kavart, Ady versei óta nem keletkezett ekkora botrány, mint a *Papírember* megjelenésekor, de a botrány most, Ady esetével ellentétben, nem vált a költő előnyére. Szeretnék ismételten arra emlékeztetni, hogy a *Nyugat*, pontosabban a recenzens Illyés írása nem beszélt dilettantizmusról, őrültségről, sőt jóindulatú volt, de nem ismerte fel Tamkóban azt a kísérletezőt, aki befelé forduló attitűddel egy művészetcentrikus avantgárd megvalósítására törekszik.

Az avantgárd értékelése kapcsán ma már konszenzus alakult ki a téma kutatóiban abban a kérdésben, hogy maguk a klasszikus avantgárd mozgalmak, különösen megszületésük idején, erősen kapcsolódtak társadalmi mozgalmakhoz, azok ideologikus háttere meghatározó volt, akár az expresszionizmust, a futurizmust, akár a dadaizmust nézzük, és ugyanígy volt ez a kassáki aktivizmus esetében is. Mint tudjuk, bizonyos futurista alkotók művészetüket sok tekintetben politikai elkötelezettségük alá rendelték, elég csak Majakovszkijra vagy az olasz Marinettire gondolnunk. Sok esetben a politikai, társadalmi szerepvállalás oly mértékű volt, hogy ez alkotói válságokhoz, személyes tragédiákhoz is

vezetett, mint Barta Sándornál, aki, miután Kassák Lajost a szocializmus „elárulásával" vádolta meg, hátat fordított Kassáknak és csoportjának, Bécsből Moszkvába „emigrált", hogy aztán a legkeményebb sztálini diktatúra idején egy munkatáborban fejezze be írói pályafutását.

Majdnem egy évszázad távlatából visszatekintve és a modernizmus sajátosságait vizsgálva, egyet kell értenünk Hegyi Loránddal, aki *Avantgárd és transzavantgárd* című művében úgy fogalmaz, hogy az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején bekövetkezett változások a művészet életében azzal a tanulsággal szolgáltak, hogy kimondhatjuk: *„a nézet (...), miszerint a modern művészet egyfajta egyenes vonalú, lépésről lépésre logikusan fejlődő, önmagát tisztító, nemesítő, céliránnyosan előrehaladó és szükségszerű folyamat, többé nem állja meg a helyét"* (4). Ennek alapján világos, hogy a modern művészet történetében *„különféle korszakokat vagy történeti szituációkat különböztethetünk meg"* (5), és *„így beszélhetünk »modern« és »posztmodern« szituációkról, mégpedig aszerint, hogy melyik korszakban és történeti helyzetben érvényesülnek a radikális avantgárd törekvései, az expanzionista kísérletek, s melyik korszakban bontakoznak ki az introvertált művészet jelenségei"*. (6)

Mai, a posztmodern utáni korból visszatekintve megállapíthatjuk, hogy – Hegyi Loránd szavaival élve – az egész huszadik század modern és posztmodern korszakváltások sorozataként írható le. Ahogy arra Hegyi utal idézett tanulmányában, a posztmodern korszakokban felerősödik a tradícióérzékenység, a művészet introvertált lesz, kevésbé koncentrál társadalmi kérdésekre, sőt nem egy esetben el is fordul a társadalmi vonatkozású összefüggésektől, politikai aktivitása a művészet egészének csökken. A tipikusan „modern" szituációk általában kapcsolódnak nagy társadalmi és politikai átalakulásokhoz, és látványos, sokszor radikális kulturális változásokkal függnek össze. Ugyanakkor *„a posztmodern szituációkban (...) mindig erős a defenzív törekvés, a művészet viszonylagos autonómiájának és függetlenségének erősítése, s a művészeti megnyilatkozások »introvertált« jellegűek"*. (7)

Még ennél is érdekesebb eredményre jutunk akkor, ha megvizsgáljuk a különböző avantgárd irányzatok jellegét a XX. század első évtizedeiben. Jelentős a különbség a futurizmus és az expresszionizmus extrovertált és társadalmilag elkötelezett orientációja és a konstruktivizmus, vagy a konkrétizmus befelé fordulása, anyagcentrikussága között. Hegyi így fogalmaz: *„A »posztmodern« szituációban a művészet nem akar más lenni, mint 'csak művészet'. Rezignáltan tekint a társadalom és a kultúra gyakorlati alakításának programjára. Nem hisz az expanzionista küldetés sikerében. Nem akarja kiterjeszteni a maga tevékenységét a társadalmi és kulturális élet egészére, mert a művészet »belső teljességét« tekinti céljának"*. (8) Ha a konkrétizmus ideológusait és művészeit nézzük, Theo van Doesburg vagy Mondrian pontosan ezt a már említett posztmodern alapvetést tekinti sajátjának.

Feltehetjük a kérdést, hogy mindezek a hangsúlyváltások, a társadalmiság, a politikum, illetve a művészi attitűd értékelése vajon csak az avantgárd művészetet érintik, a XX. század modernizmusában vajon csak az avantgárd éli meg ennyire élesen a különböző korszakváltásokat, a modern és a posztmodern időszak sajátos hullámzását? Nyilvánvalóan nem. A *Nyugat* történetét vizsgálva egyértelműen látható a „modernség" és „posztmodernség" korszakainak jelenléte. Ady Endre költészetét egy alapvetően modern, azaz társadalmilag érzékeny, nyitott korban fogadták revelációszerűen (ahogy azt Perneczky Géza a *Revízió a magyar avantgárd kezdeteinek kérdésében* című tanulmányában meg is jegyzi, a képzőművészeti avantgárd, a Nyolcak csoportjának megjelenése mögött is Ady állt (9), és nem véletlen az sem, hogy a költészetével szembeni kritikai attitűd felerősödése, a túlzott átpolitizáltság hibaként való értékelése egy posztmodern korszakban jelenik meg, az első világháború után, amikor, ahogy Perneczky írja, a *Nyugat*ban is megszűnni látszik a képzőművészeti avantgárddal a „fegyverbarátság" (10). Az Ady-féle váteszi attitűd a „modern" korok sajátja, a babitsi művészetcentrikus, a költészetet a

„szépségeszmény" kiteljesítéseként értékelő szemlélet egy posztmodern időszak terméke. A szonett, a formai tökéletesség, a műalkotás mint bezárult egész jelenléte éppen ebben az időszakban, a húszas évektől erősödik meg a *Nyugat*ban, Babits szépségkultusza válasz egy posztmodern korszak igényeire.

Ha a művészetcentrikus, valamint a műalkotást mint önmagában érvényesülő egészet képviselő szemléletet megfigyeljük, láthatjuk, hogy a kísérletező, konkrétista, jelben létező művészet nem is áll olyan távol az önreflexív, a tradíció felé forduló, hagyományos formaművészettől. Másképpen fogalmazva, a szonett, valamint a szöveg képiségét mint önmagában való értéket képviselő konkrétista képvers között nem olyan nagy a különbség, mint egy szonett és egy expresszionista szabad vers között. Azért, mert mind a szonett, mind a konkrétista képvers a műalkotás formájában, anyagszerűségében hisz, azt vizsgálja. Ilyen megközelítésből érthetőbb, hogy olyan költő, mint Mallarmé munkásságában hogyan jelentkezhetett egyszerre a szonett mint művészi tökéletesség, és a képvers mint a szó legnemesebb értelmében vett kísérlet. Mallarmé igazi posztmodern alkotó.

A *Nyugat* egész időszakára az apolitikusság a jellemző, hiszen 1916-ig nem is volt lehetőségük, helyzetüknél fogva, az aktív politikai megnyilvánulásra. Mint ahogy Kenyeres írja: *„A Nyugat egész irányára jellemző volt, hogy fenntartásokkal és gyanakvással kezelte a politikai szférát, s vele szemben az etikai cselekvést tartotta magasabb rendűnek még a háború végének átpolitizálódott történelmi szakaszában is"* (11), és ez az attitűd megmaradt a továbbiakban is. Sőt elmélyülni látszik a befelé fordulás, Kenyeres Zoltán, bár némileg erőszakoltnak érzi a húszas évek periodizálását, úgy fogalmaz, hogy létezhet olyan felosztás, amely *„A Nyugat új korszaka című szerkesztőségi programírással és Babits Új klasszicizmus felé című tanulmányával 1925-ben kétfelé bontaná az évtizedet, egy extrovertáltabb és egy introveltáltabb szakaszra"* (12). Ez a felosztás nagyon fontos a számunkra ebben a pillanatban, a Tamkó Sirató (tehát a jelben létező avantgárd) és a *Nyugat* viszonyának vizsgálatakor, hiszen ez a felosztás pontosan megfelel a fentebb elmondottaknak. A húszas évek második felében egy tipikusan, Hegyi Loránd szavaival élve, *„posztmodern szituációban"* a *Nyugat* is az új klasszicizmust, a hagyományok felértékelését, ezen belül a művészi megformálást helyezi előtérbe. Mondhatnánk így is: hasonlóan a kor experimentális művészeihez. Hogy a kapcsolat nem jöhetett létre a jelben létező experimentalizmus és a „l'art pour l'art megformálás", az „új klasszicista" attitűd között, hogy nem valósulhatott meg az az egység, ami Mallarmé egyívű életművében olyan természetes egységben volt jelen? Magyarországon semmilyen hagyománya nem volt annak, hogy a kísérleti és a klasszicizáló irodalom felismerje egymásban a közös indíttatást.

Ha megvizsgáljuk Tamkó Sirató másik lehetséges kapcsolódási pontját, vagyis az avantgárd hagyományokhoz, másképpen szólva, Kassák Lajoshoz való kötődés lehetőségét, megállapíthatjuk, hogy erre még kevesebb volt az esély. Tamkó Sirató Károly pályakezdése az első világháború utáni időszakra esik, arra az időszakra, amikor Kassák még emigrációban van. Kassák ugyan hazajön 1926-ban Bécsből, de hamar felismeri, hogy eltűnt az aktivista avantgárd mögül a politikai, társadalmi háttér. Az „aktivizmus" mint olyan szerepét vesztette. Kassák maga is hangot vált újabb verseiben, konstruktivista festészete is azt mutatja, hogy letisztultabb formák felé orientálódik.

Ugyanakkor nem ismeri fel, hogy az expresszív avantgárd továbblépése egy posztmodern szituációban éppen az experimentális avantgárd. Kassák művészete letisztul, klasszicizálódik, és ahol hangot vált, az éppen a festészet, de amit megvalósít a festészetben, nem valósítja meg az irodalomban. Nem érdekli a kísérlet, a tamkói többdimenzió.

Tamkó Sirató egy posztmodern szituációban érti meg, hogy az avantgárd nem elsősorban politikai jelenség, hanem művészeti attitűd. A művészeti elvek radikális középpontba helyezése miatt sem találja meg Kassákkal a közös hangot.

Tulajdonképpen a jelben létező avantgárd törekvés szenvedett itt kudarcot, az a formai lelemény, amelynek megvolt a létjogosultsága, de nem volt meg a közege.

Párizsban odafigyeltek Tamkó tudományos alapozottságú elméleteire. Ezekben esztétikai – irodalmi és művészeti – következményeit vonta le annak, hogy Einstein fizikája megváltoztatta a tér és az idő dimenzióinak összefüggését, Bergson filozófiája pedig időélményünket és időszemléletünket. A „posztmodern szituáció" Párizsban kedvezett a jelelméleti dimenzionista alapállásnak. Erre a befogadásra, az itthoni körülmények között, a modern művészeti megalapozottság hiánya miatt sem a *Nyugat*, sem Kassák és köre táborában nem volt semmiféle lehetőség.

Jegyzetek:

1. Kenyeres Zoltán: *A Nyugat és kora,* Irodalomtörténet c. folyóirat 1995. évi 3. szám
2. Kenyeres: i. m.
3. Illyés Gyula: *Papírember. Sirató Károly versei* [Tamkó Sirató Károly.] Nyugat, 1928. I. 899–900. p.
4. Hegyi Loránd: *Avantgárd és transzavantgárd,* Magvető, 1986. 8. p.
5. Hegyi: i. m. 12. p.
6. Hegyi: i. m. 12. p.
7. Hegyi: i. m. 13. p.
8. Hegyi: i. m. 21. p.
9. Perneczky Géza: *Revízió a magyar avantgárd kezdeteinek kérdésében,* p. 299.
10. Perneczky: i. m. p. 300.
11. Kenyeres: i. m.
12. Kenyeres: i. m.

Lengyel András

József Attila és Illyés – Osvát vonzásában

A marginalitás irodalomszociológiájához

Agárdi Péternek

1

József Attila életében, a közvélekedés szerint, 1928 elsősorban a Vágó Márta-szerelem éve. Ezt a látszatot nemcsak a „romantika" iránti olvasói igény, de a rendelkezésünkre álló források természete is erősíti. A szerelmi levelezés terjedelme, jellege és minősége oly erős, hogy óhatatlanul dominálja az értelmezést. Jellemző, hogy a forrásoknak e hatalma alól még a költő monográfusa, Szabolcsi Miklós sem tudta kivonni magát: monográfiájának ide vonatkozó részét lényegében erre a kapcsolatra, illetve e kapcsolat dokumentumaira építette föl (Szabolcsi 1992). Hogy a Márta-szerelem volt „a" nagy szerelem a költő életében, s e szerelem léte és kudarca is egyaránt jelentősen alakította az ifjú költő sorsát, magam is vallom. Az újabb kutatások azonban nyilvánvalóvá tették, hogy 1928-ban legalább még két olyan fejlemény bontakozott ki, amelyeknek következményei semmivel sem kisebbek, mint az „izgalmasabbnak" vélt nagy szerelemé. Tverdota György hosszú, módszeres munkával tisztázta, hogy a korábban tévesen datált költészetbölcseleti fragmentumok valójában 1928 nyarától kezdve születtek meg (JATC 1/2:23–37.), azaz *A művészet metafizikája,* mely a költő egész későbbi elméleti gondolkodásának alapjául szolgált, jórészt ehhez az évhez köthető. Magam pedig kimutattam, hogy 1928 tavaszáig József Attila egy (kisbetűs, központozás nélküli) avantgárd ortográfiájú *Nincsen apám se anyám* kötetben gondolkodott, 1928 tavaszán azonban poétikai félfordulatot hajtott végre (Lengyel 2005). Azaz, elszakadt az avantgárd, külsőségekben is megmutatkozó vonzásától, túllépett rajta, s ezt a váltást akár önmagára találásként, akár „konzervatív" fordulatként írjuk le, maga a félfordulat megintcsak egész későbbi költészetét jelentősen alakította. E két fejlemény önmagában is nyilvánvalóvá teszi, hogy 1928-ban, a fölszín alatt, alapvető jelentőségű intellektuális átalakulás zajlott le József Attilánál, s a kutatásnak e folyamat okaira és lefolyására is választ kell találnia.

A kutatás lehetőségeit persze jelentősen beszűkíti az a tény, hogy – szemben az eseménytörténetként is jól leírható szerelmi történettel – ezek a változások jórészt a mentális szféra rejtettebb szegmenseiben zajlottak le, „külső", eseménytörténeti dimenziójuk súlytalanabb, kevésbé szembeötlő, mint az, amit a szerelmi levelezés automatikusan előtérbe állít. A rekonstrukció tehát e vonatkozásban csak egyféle nyomolvasásként, aprólékos munkával valósítható meg. S mivel a rendelkezésre álló források szűkösek, ez a rekonstrukció eleve csak hiányos, szakadásokkal terhelt lehet. Ám, úgy gondolom, az a kevés, ami mégis összeszedhető ezen időszak rejtőzködő történetéről, ha többet nem is, a fő vonalak fölrajzolását mégis lehetővé teszi. Méghozzá: ha az apró, szórványos „kemény" adatainkat megkíséreljük összerakni, s kellő kritikával élve az emlékezések „lágyabb", de sokszor

lényeges inspirációit is hasznosítjuk, szinte automatikusan két, sok mindent alakító kortárs alakja rajzolódik elénk. A nemzedéktárs Illyés Gyuláé, s a *Nyugat*-szerkesztő Osvát Ernőé. (A harmadik ekkori meghatározó személyiség, a filozófus Pauler Ákos szerepe eseménytörténetileg egyelőre leírhatatlan, bár szerepét a szövegfilológia kétségbevonhatatlanul igazolja.) Jelen írásom tehát e két kortárs beállítódásalakító szerepét igyekszik megmutatni.

E két szál persze, mint majd kiderül, valójában egyetlen, többfelé ágazó, de szorosan egybefonódó történetként érthető meg.

2

Illyés Gyula – József Attilára emlékezve – többször is szólt első találkozásukról, pontosabban ennek egyik eleméről (Domokos szerk. 2006. 9., 35–36.). József Attila ekkor, állítólag, azt kérdezte Illyéstől: hol lehet itt mecénást találni? A történet időpontja 1927 ősze, valamikor József Attila Párizsból való hazatérése után, az első időkben. Illyés, e kérdést fölidézve, nem is nagyon titkolta, hogy ez a kérdés számára viszolyogtató volt. Igaz, mindjárt mentséget és magyarázatot is próbált rá adni, de jellemző, hogy végeredményben mégis erre a kérdésre, illetve a mögötte vélelmezett helyzetre vezette vissza költőtársa emberi összeomlását.

Hogy igaza volt-e a diagnózisban, most másodlagos kérdés. Ennél számunkra most lényegesebb, hogy ez az ominózus kérdés Illyés számára, szubjektíve, még évtizedekkel megtörténte után is fontos volt. S ez, ha jól belegondolunk, „természetes" is. Illyés ugyanis – aligha kétséges – József Attilában egy, az övével diametrálisan szembenálló egyéniséget ismert föl. Bár, amennyire megítélhető, kölcsönösen respektálták egymás tehetségét, s ez a respektus még későbbi összecsapásaik és ellentéteik mélyén is megmaradt, kapcsolatuk igazi, mély barátsággá sohasem vált – nem válhatott. Az a gesztus, amelyet József Attilának Illyésről írott alkalmi verse *(„Minket Gyuszi, szeretni kell")* dokumentál, minden jel szerint féloldalas gesztus maradt – a másik oldalról párja nincs. A nemzedéktársi összetartozás, a kölcsönös respektus úgy látszik, kevés volt ahhoz, hogy Illyés legyőzze idegenkedését.

Annyi bizonyos, Illyés egészen más egyéniség volt, mint József Attila; más életvezetési stratégia irányította. Amíg József Attila, igazodva a számára adott szűkös lehetőségekhez, voltaképpen – polgári értelemben – csakugyan „eltartatta magát", környezete, rokonsága és ismerősei kegyére hagyatkozva élte le egész életét, ám intellektuális függetlenségét lényegében minden körülmények között igyekezett megőrizni – Illyés éppen egy ezzel sok vonatkozásban ellentétes magatartást képviselt. Bár fiatalon a világ radikális elutasításának indulata lobogott benne, egzisztenciális függetlenségére pedig kezdettől külön gonddal ügyelt (vö. Domokos szerk. 2006. 16.), a napi életben óhatatlanul intellektuális igazodásra kényszerült, s pályája voltaképpen a korán jelentkező, gyors és tartós siker, valamint a folyamatos intellektuális „taktikázás" kettősével írható le. Érdekes, hogy ez az ellentétes életstratégia már megismerkedésüktől kezdve jól kivehető mindkettőjüknél. József Attila, láttuk, mecénásokat keresett, családja nyakán élt, s közben persze nélkülözött, önmagát pedig csakis tagadhatatlan tehetségével és behízelgő egyéniségével fogadtatta el – s mindezt nemcsak Illyés, de mások is elmondják róla. Ám, ismételjük meg, az írást mindenek előtt valónak tartotta, erejét „szakmai" fejlődésére, tehetsége intellektuális kimunkálására fordította. Sőt saját értéke önmaga előtt csakis költői teljesítménye volt: a versírás önmeghatározása részét alkotta. Roppant jellemző e tekintetben, hogy még az illegális kommunista párttal való összetűzésekor is, mint Veres Péterhez írott leveléből (JAlev 411–412.) kiderül, inkább vállalta az „álmarxista, renegát, burzsoábérenc" szerepét,

de önmagát „költőként", igazi költőként határozta meg. Ez a beállítódás, az önmeghatározás és önerősítés e módja szinte törvényszerűvé teszi, hogy számára intellektuális elmélyülése többnyire nem sikert eredményezett, hanem, ellenkezőleg, éppen a környezetével való össze nem illését, inkongruenciáját erősítette föl. Mert ahogy föladta (föladnia kellett) a behízelgően kedves és játékos kölyökzseni (Illyés szavával: a naturbursch) szerepét, azt adta föl, ami addig őt környezete számára elfogadtatta (vö. Komlós 1967), s így egyre inkább a „játékszabályok" és konvenciók megsértője lett. Illyés tragédiáját (mert hosszú s nagy sikerei ellenére voltaképpen ezzel kell számolni) egy ezzel sok szempontból ellentétes dinamika eredményezte. Ő, aki Franciaországból hazatérve mindjárt hivatalnoki állást vállalt, hogy „független" lehessen, s még a Kádár-korszak írófejedelmeként is azzal áltatta magát, hogy ő tisztviselői egzisztenciáját mindvégig megőrizte (Domokos szerk. 2006. 16.), ezt a „függetlenséget" csak a környezetre való „racionális" reagálásokkal, úgynevezett diplomatikusságával tudta megőrizni, sőt – látszólag – növelni. Azaz, a „függetlenség" illúziójában élve voltaképpen a környezettől való indirekt intellektuális függését növelte meg. A környezettel folytatott „racionális" dialógus értelemszerűen csakis a környezet érveinek interiorizációja lehet. Életstratégiáját így, bár költő volt, „szociológiai" logika határozta meg, nem pedig az öntörvényei szerint teljesedő életmű benső, autonóm logikája.

Ez, minden rosszhiszemű értelmezés ellenében állíthatjuk, nem valami szokványos karrierizmus számlájára írandó. Illyés, mint művészetével is harcoló író, elkötelezett, elveihez ragaszkodó értelmiségi volt. Sőt, paradox módon, éppen ez az elvhűsége volt az az erő, amely mozgatta pályáján. Ő, a „vegyesházasságban" született (vö. Illyés 2008. 3.) pusztafi, aki szülei házasságának fölbomlását követően édesanyjához kötődve alakította ki társadalmi preferenciáit, tudatosan készült egy képviseleti költő szerepére – „népe" irodalmi képviseletére. Ez a beállítódás egyesek számára meglepő lehet. De valójában egyáltalán nem az. Illyés nem apjához, hanem anyjához kötődött, s e kötődése ahhoz a paraszti világhoz rögzítette, amely valójában nem is állott hozzá igazán közel, de amelyért erkölcsi felelősséget érzett. (Ő maga vallotta meg [Domokos szerk. 2006. 31.], hogy fiatalkori költészetében – az uralkodó széljárással dacolva – „parasztosabbra" stilizálta magát, mint amennyire a paraszti világhoz valójában tartozott.) S ezt a kettősséget a későbbiekben is érzékelni lehet – egyik kései önmeghatározása szerint ő valójában „urbanizáló népi" volt. Ezt az elköteleződését, visszatekintve, méltányos ember nem is kifogásolhatja, sőt a „lentiekkel" való – mégoly illuzórikus, de nyilvános – azonosulása eléggé nem becsülhető emberi gesztus, életalakító magatartás. Ám az így vállalt harc sikere megkívánta szükségképpeni „taktikázás", előtérbe kerülve, már óhatatlanul szembeállította a közéleti embert az életmű immanens, belülről alakító logikájával, s automatikusan beszűkítette alkotói mozgásterét. Kialakult szerepével, persze, mint az irodalmi közélet szereplője nyert, mint költő viszont veszített. Saját sikeressége fordult vele szemben.

Mindebből jelen tanulmány szempontjából annyi az érdekes, hogy Illyésnek József Attilához való viszonyába óhatatlanul feszültséget vitt bele. S viszonyukat, a kölcsönös respektus ellenére, gyorsan rivalizálássá változtatta a két különböző szerepfelfogás dinamikája. Méghozzá, ma már látható, törvényszerűen.

3

József Attila és Illyés kapcsolatának történeti rekonstrukciója nehéz feladat, többnyire csak emlékezésekből állítható össze a mozaik. Annyi bizonyos, első találkozásukra József Attila Párizsból való hazatérése után, 1927 őszén került sor – de nem előzmények nélkül. A Rubin László szerkesztette A *Láthatár*ban mindkettőjüknek jöttek írásaik, s József

Attilának Rubinhoz írott, Illyés verseit is dicsérő levelét a címzett még azon frissiben megmutatta az érintettnek. Ez a levél lappang vagy megsemmisült, de létét Illyés – már csak hiúsági okokból is – utóbb többször is fölemlegette. Kár persze, hogy ez a levél nem hozzáférhető, mert így nem tudjuk meg, miben is állott a dicséret, a levél létében azonban nincs ok kételkedni. Gyanakvásra már csak azért sincs okunk, mert valamennyi rendelkezésünkre álló adat szerint a kapcsolat jól indult; 1928 a barátkozás, sőt a barátság éve volt. Amennyire a különböző emlékezésekből megállapítható, viszonylag sokat voltak együtt – baráti társaságban is, kávéházban is, egymás lakásán is. Aligha véletlen, hogy József Attila még Vágó Mártát is egy olyan társaságban ismerte meg, amelyikben Illyés is ott volt (vö. Vágó 1975. 20–27.). Márta emlékezéseiben részletesen beszámol az együtt töltött alkalmakról, így megtudjuk, hogy a lányt Illyés előbb, még Párizsból ismerte, s kezdetben a két költő között enyhe rivalizálás is folyt a lány kegyeiért. Vágóéknál, baráti körben, mindkét költő költőként is megnyilatkozott, Márta szerint Illyés például az *Orosz Annát* mondta el, József Attila pedig szintén saját versét adta elő. Illyés ugyan évtizedekkel később, megismerkedve a memoárral, kételkedett benne, hogy e társaságban ő csakugyan elmondta volna valamelyik versét, de ez – akármelyik emlékezés a pontos – nem változtat a lényegen: irodalomról, költészetről is folyt szó köztük. Szóba került pl. az Ady-kultusz, a *Nyugat*, Osvát, s természetesen a két ifjú költő személyes aspirációja is.

Az egyik fő érintkezési helyszín, több, egymást erősítő adat szerint, a Magyar Korona kávéház volt. Ezt legplasztikusabban Illyés egyik évtizedekkel későbbi verse, a *Kaland s halrajzás a régi Koronában* (Domokos szerk. 2006. 25–26.) idézi föl:

Tófenék-homályos volt a füsttől, a gőztől
a délutáni kávéház, mégis hideg, noha zsúfolt s dohos.
……..
……..
……..
A nagykabátban ülő ügynökök asztalain túl,
a forró terem végén ott már a falborító nagy tükörnél
mint egy tengerből fölmerülve, végre ismerős arc.
[…]
Kivel is volt találkozóm?
Déry? Nagy Lajos? Osvát?
József Attila ott lakott a ház mögött, jó kis cselédszobában
a gangra nyílt alkalmas ablak,
szolgálva másod bejáratul is.
Nem, Osvát itt csak déli egy óráig „rendelt”
Nem bírta a füstöt, a délután már tószerűt, a nyüzsgést.
Pap Károly? Pintér? Nem volt ő akkor is már halott?
Fenyő néha kalucsniban érkezett. Komor? Zelk?
Sorsunk még elcserélhető volt, halrajzásszerű.

Hogy hiteles ez a rajz, több minden egybehangzóan igazolja. Az Osvát-irodalomból tudjuk, ez időben Osvát törzskávéháza csakugyan a Magyar Korona volt. József Attila itt dedikálta 1928. február 20-án egyik kötetét Fenyő Lászlónak, egyik leveléből pedig tudjuk, hogy csakugyan bejárt a kávéházba, sőt volt, aki még neki írott levelét is ide, a Magyar Koronába címezte (JAlev 221.). Minden valószínűség szerint ez a kávéház volt az a kávéház is, amelyben a nevezetes *Szonett-játék*ra sor került a két költő között. Erről már 1940-ben beszélt József Jolán: *„Egy papírlapra rímeket írtak fel, szonettformában, a másiknak*

kellett a rímekhez megírni a verset. Hogy nehezebb legyen a feladat, címet is adtak a megírandó versnek. Attila és Illyés órákon keresztül írták ezeket a szonetteket" (József Jolán 1940. 297–298., vö. ÖV 2005, 3:261.). A játék néhány darabja megmaradt, benne van József Attila verseinek kritikai kiadásában (ÖV 2005, 3:30–31.) is. Magát a versengést egy évtizedekkel későbbi (1968?) rádióbeszélgetésben Illyés is fölidézte: *„Én nagyon meglepve fedeztem fel József Attila összes művei között is, azt hiszem, kettőt ezek közül a játékok közül. Arra pontosan emlékszem, hogy miért ez a kettő menekült meg, mert amikor így együtt voltunk, bejött a kávéházba József Attilának a nénje, a Jolán, oda leült mellénk, és akkor látta, hogy ezeket csináljuk, azt hiszem, kettőt zsebre tett, vagy a ridiküljébe tett azért, hogy a barátjának megmutassa. Így maradt abból a sokból kettő meg"* (Domokos szerk. 2006. 24–25.). Stoll Béla fedezte föl, hogy – Illyés 1975 és 1976 közti naplójának visszatekintő utalásaiban – egy másik, hasonló közös nyelvi játékuk emléke is fölbukkan. *„Arról a játékról van szó, melyet egykor (ha jól emlékszem) szintén József Attilával űztünk. Fonetikus magyarításával a híres Verlaine-versnek: Les songlots longs / Des violons / De l'automne / Blestent mon coeur / D'une langueur / Monotone". „Egy teljes délután ment rá, akkor (1928-ban?) nagy nevetések közt erre a mihaszna kis elmeerősítésre" (Naplójegyzetek* 1975–1976. Bp. 1991. 50–51., idézi Stoll, ÖV 2005, 3:261.). Sajnos e játékos magyarításokból kézirat nem maradt fönn, csak Illyés memóriája őrzött meg néhány fragmentumot.

A Magyar Koronában a jelek szerint kettesben is, a többiekkel együtt időzve is az effektív, valóságos irodalmi élet zajlott. De hogy nemcsak „irodalmi" kapcsolat volt közöttük, hanem személyesebb, mondhatnánk, magántermészetű barátság is, azt egyebek közt az is mutatja, hogy – mint Illyés többször is fölemlegette – József Attila gyakorta kivillamosozott Illyésék angyalföldi, Lehel utcai lakásába és, Illyés édesanyjával is összemelegedve, olykor még le is hevert náluk. Illyés pedig maga is megfordult József Attila albérletében, a versben is fölidézett kis cselédszobában. Az igazi bizonyíték azonban, legalábbis József Attila részéről, a *Nem én kiáltok* (1925) 1928 tavaszán Illyésnek ajándékozott példánya.

A kötet ugyanis, a nyomtatott szövegkorpuszon túl, József Attila kézírásával két pluszverset is tartalmaz. A *Minket Gyuszi, szeretni kell* kezdetű, *Illyés Gyulának* című verses ajánlást, s a *Szabados dal*t. Az ajánlásról a kritikai kiadás (1952) szerkesztői számára Illyés levélben idézte föl emlékeit: *„A verset József Attila 1928, 1929 vagy 1930 tavaszán írta be* Nem Én Kiáltok *című kötetébe, melyet akkor ajándékozott nekem. […] A vers, ha jól emlékszem, rögtönzés volt. Úgy emlékszem, József Attila előttem írta be a könyvbe, vagy az ő lakásán, vagy az én Lehel utcai lakásomon, miután az egész napot együtt töltöttük"* (ÖM 1952, 2:448.). Illyés emlékezése lényegét tekintve helytálló, az általa adott datálás azonban pontosítható. Mint máshol tisztáztam (Lengyel 2008), az ajándékozás, és így a verses ajánlás is 1928 tavaszán történt.

E versbe öntött ajánlás, esztétikai értékétől függetlenül, mint a két költő viszonyának dokumentuma, elsődleges fontosságú: kielemezhető belőle, hogyan fogta föl barátságukat József Attila. A vers, úgy is mint ajánlás, lényegét tekintve kettejük viszonyát tematizálja – abból a nézőpontból, amely akkor, 1928 tavaszán József Attilát jellemezte. Ami azonnal, első olvasásra föltűnik, az kétségkívül az *összetartozás* kinyilvánítása, a többes szám első személy használata. József Attila itt összekapcsolja kettejük sorsát *(„Minket Gyuszi, szeretni kell", „mi föld vagyunk", „minket nem is kell eltemetni", „el kell minket az Istenek elől szeretni"* stb.). Érdekes, de nem könnyen magyarázható fejlemény, hogy föltűnik a szövegben a *„föld"*, a *„parasztsor"*, sőt a paraszti léthez való közös viszonyulás is. Az, hogy ez a tematikai elem egy Illyésnek szóló ajánlásban fölbukkan, akár természetes is lehet: Illyés ekkor már, egyebek közt *Nyugat*-beli verseiben is, saját maga is hangsúlyozza ezt a parasztsághoz való, félig „szociológiai", félig – s döntően – érzelmi kötődését. (Ez a kötődés – csak zárójelben jegyzem meg – a modern magyar irodalmi gondolkodás történetében önmagában is szignifikáns mozzanat: egy, a népi mozgalom felé mutató orientációváltás megnyilvánulása, jóval több, mint egyéni jellegzetesség. S e vonatkozásban a dátum, 1928

is fontos!) Ami meglepő, de nem megmagyarázhatatlan, kettejük sorsának összekapcsolásával József Attila maga is e pozícióhoz kötötte magát: *„Mi föld vagyunk."* Ez a gesztus, ismerve ekkori élete külső körülményeit, napi társaságát stb., minden valószínűség szerint az Illyéshez való érzelmi igazodás tünete. Maga a kötődés, persze, benne volt származásában, korábbi orientációja bizonyos elemeiben, pl. szegény ember verseiben stb. – de az őt belülről jellemző ambivalencia ekkori s ilyen jellegű egyértelműsítése beszédes. Sőt, rejtett feszültségben van az éppen akkoriban bontakozó nagy szerelem szociokulturális kontextusával, a Vágó család képviselte kulturális klímával. Mindez valószínűleg azzal magyarázható, hogy Illyésben József Attila egy önmagához irodalmilag méltó, „igazi" szövetségest vélt fölfedezni, olyat, akinek szociokulturális háttere, alkata, s nem utolsósorban költői tehetsége egyaránt fontosnak tetszett föl előtte. Olyat, aki kvalitásai és egyénisége révén, ha akarja, kielégítheti szeretetigényét. A kapcsolatnak ez az érzelmi komponense, aligha véletlen ez, mindjárt a vers elején hangsúlyosan megjelenik: *„Minket Gyuszi, szeretni kell / s engem tán jobban s láthatóbban."* Maga a versbe foglalt ajánlás is voltaképpen ennek a szeretetigénynek (s az összetartozásnak) a bejelentése. Ám félreértenénk a szöveget, s átstilizálnánk a költő ekkori beállítódását, ha nem vennénk észre, hogy az azonosulásvágy hátterében már a potenciális elkülönböződés, az egymásra nem találás veszélyének érzékelése is ott munkál. A 9. sor *(„Így egymás nélkül kódorogva")* javítás eredménye, eredetileg ez állt helyette: *„de ha egymás elől elbújunk"*. Mindkét verzió a külön utakon való mozgás lehetőségével számol. Az eredeti, hatálytalanított változat e külön mozgást az egyéni, de mindkettőjükből következő aktivitással hozza összefüggésbe *(„egymás elől elbújunk")*, a végleges verzió „csak" megállapítja, regisztrálja az 'egymás nélküli kódorgás' eshetőségét. Ám a mindkettő mélyén megbúvó *„egymás nélküliség"* érzése így is, úgy is közös kísérletük meghiúsulását anticipálja: *„Így egymás nélkül kódorogva / fojtott dühünk az égbe száll – / s a fojtott düh az isten lelke, / s az isten földet nem kapál."*

Talán nem erőltetett a következtetés, ha leszögezzük: a versben egyszerre van benne a vágyott baráti közösség igénye s a közös föllépés esetleges meghiúsulásának sejtelme is.

A kötet Illyésnek ajándékozása és a több, mint beszédes ajánlás megírása egészében mégis félreérthetetlenül a szövetségeskeresés gesztusa. Ezt az értelmezést erősíti az a tény is, hogy „régi", 1925-ös kötetébe József Attila ekkor, aktuális költészetét reprezentálandó, éppen a *Szabados dal*t jegyezte be. Ez a még Párizsban született anarchista hitvallása ugyanis, minden jel szerint, ekkori politikai önmeghatározásaként is fölfogható. Vágó Mártától tudjuk, hogy 1928-ban még nyíltan *„anarchistának vallotta magát"* (Vágó 1975. 25.), s Vágóék egyik vendége is így emlegette a költőt: *„Megható feje van ennek a kis anarchistának"* (uo. 27.). S ez a fölfogás, a jelek szerint, az ekkori Illyéstől sem volt teljesen idegen. Illyés legalábbis egyik emlékezésében, amit N. Horváth Béla vont be az értelmezés körébe, így beszélt kettejük közösségéről: *„Kezdő író korunkban József Attilával »Szabadosok Társulása« címen alapítottunk félig tréfás, félig keserű kétszemélyes pártot.* Nem én kiáltok *című kötetének nekem adott példányába ennek emlékéül költötte ő* Szabados induló *[!] címmel azt a versét, amely így kezdődik: »Ahol nincsen villanylámpa…«"* (idézi N. Horváth 1991. 739.). Stoll Béla ugyan joggal tette szóvá, hogy Illyés pontatlanul említi a verset, *Szabados indulót* mond *Szabados dal* helyett, s József Attila e verset nem az ajándékozáskor írta, ahogy Illyés vélte, hanem már előbb (ÖV 2005, 3:148.) – ám ez nem hitelteleníti az emlékezés lényegét. A pontatlanságok csak az emberi memória szükségképpeni hibái. Azt viszont konkrétan tudjuk, hogy József Attilát is, Illyést is rokonszenv fűzte a francia anarchizmus világához. József Attila, ismeretes, 1931. szeptember 3-i levelében maga írta meg Fábry Zoltánnak. *„Én anarchista voltam azelőtt, tagja a párizsi »Union anarchiste-Communiste«-nek"* (JAlev 278.), s a *Szabados dal* is voltaképpen a mozgalom *La Libertaire* című hetilapjának nevére, a szabadosra alludál. Illyés pedig, igaz, még József Attila párizsi éve előtt, olyan lapoknak volt a munkatársa,

mint a *Partisans,* a *Le Journal Littéraire,* a *Vox du Peuple,* a *Proletaire* stb. (vö. Szigeti 1995. 154.), s ezek egyike-másika nem állt nagyon messze a *La Libertaire*-től. Sőt, Illyés személyes indulataiban is volt ekkor még valami, ami rokon érzületként jellemezhető. *Énekelj, költő* című, már a *Nyugat*ban megjelent versét például így zárta: *„Néha mégis elborul homlokom, koszorúm lehullik csörögve, / a kémény füstjében Dózsa György sercegő bőrének szagára emlékezik orrom, / mintha én is haraptam vón' belőle, gyomrom felkavarog, / köpésem vitriol, ha isten segít, megláthatjátok még fekete marását"* (Nyugat, 1928. I. 837.).

A közösségkeresésnek tehát némi eszmei föltételei is adottak voltak.

4

A két fiatal író előtt irodalmi, irodalomközéleti szempontból azonos követelmények állottak: be kellett tagolódniuk valahogy a magyar irodalmi élet adott rendjébe.

Ez Illyésnek sikerült jobban és szinte föltűnő gyorsasággal.

A helyzet kulcsa a jelek szerint a Magyar Korona kávéház volt. Ahogy az egyik kortárs, Komlós Aladár írta később, József Attilára emlékezve: *„1926–27-ben* [helyesen: 1927–28-ban] *sokat üldögéltünk az Andrássy úti Magyar Korona kávéházban, ahol Osvát Ernő a Nyugatot szerkesztette, s amelynek asztalait délelőttönként ellepték az itt fekete fogyasztásra sem köteles, állástalan fiatal írók, s amelynek Osvát elfoglalta páholyában gyakran megjelent Móricz Zsigmond és Kosztolányi is"* (Komlós 1967. 271.). Ez a páholy legendás helye volt akkor a magyar irodalomnak, mások is megemlékeznek róla. Osvátról írott nekrológjában pl. Németh Andor: *„Tudom, hogy nem felel. // Pedig szeretném tudni, mit mondana. Ha bemennék a Magyar Korona kávéházba, az utolsó fülkébe, – mely most üres – és kereken megkérdezném? Mit mondana? Ha közölném vele, hogy százhúsz-százharminc, nagyobbára névtelen író nevében jövök, hogy felelőssé tegyem – újból, megint?"* (A Toll, 1929. 30. sz. 17., újraközölve OEKK 462.). S Osvátra emlékezve, ugyanerről az időről írta Illés Endre is: *„Első beszélgetésünk után az Andrássy úti Magyar Korona kávéházba hívott meg. Itt tartotta igazi olvasó- és fogadóóráit"* (Illés, OEKK 343–344.). Illyést Osváthoz, tudjuk, Füst Milán ajánlotta be, Illyés kései, némileg leegyszerűsítő és poentírozó emlékezése szerint így: *„Osvát asztalához Füst Milán vezetett el, Babitséhoz József Attila"* (Illyés 1971, újraközölve Domokos szerk. 2006. 16.).

A történet persze valójában ennél kicsit komplikáltabb.

Füst, megismerkedve Illyésnek A *Láthatár*ban közölt verseivel, még 1927. március 18-án (!) levélben ajánlotta be az ifjú költőt a *Nyugat* szerkesztőinek. Akciója azonban, érdekesmód, nem járt azonnali sikerrel, Illyés versei a *Nyugat*ban csak háromnegyed évvel később, 1928 januárjában jelentek meg először. Hogy a közben eltelt időben mi történt, pontosan nem tudjuk, lehet, hogy Füst ráerősítésképpen csakugyan személyesen is elvitte Illyést Osvát kávéházi asztalához. Annyi biztos, 1927 végén, 1928 elején már Illyés is hozzátartozott Osvát kávéházi udvartartásához. Osvátról írott 1933. októberi, tehát még időközeli cikkéből tudjuk ezt. Ott ugyanis így írt Osvátról: *„Órák hosszat hallgattuk a kávéházban szellemes előadását, csípős kritikáit. Hogy még tovább hallgathassuk, hazakísértük"* (Illyés 1933, újraközölve OEKK 523.). S hogy mi zajlott Osvát íróalakító kávéházi udvartartásában, Illyés, némi távolságtartással ugyan, de erről is szót ejtett cikkében: *„Ő* [ti. Osvát] *az élettel játszó írók életével játszott. Rímekbe bódult költőkből drámaírókat és publicistákat alakított. Egy kezdő hírlapírót pár mondattal a regényírásra utasított"* (uo. 524.). S ez a leírás alighanem személyes élményekből is táplálkozott. Abból a tényből, hogy Illyés Füst Milántól való beajánlása (1927. márc. 18.) és az első *Nyugat*-beli verspublikáció közt háromnegyed év telt el, arra következtethetünk, hogy az íróátalakító

gyürkőzés szerkesztő és írójelölt közt Illyés esetében is lezajlott. Ennek részleteiről azonban semmit nem tudunk; sem Osvát, sem – tudtommal – Illyés nem beszélt erről később.

De ez a gyürkőzés, akárhogy történt is, meghozta eredményét. A különben gyakorta megbízhatatlan Gellért Oszkár (ez időben a *Nyugat* egyik szerkesztője és Osvát bizalmasa) joggal hivatkozhatott a száraz, de szárazságában is beszédes tényre: *„1928. január 16-tól 1929 szeptemberéig – Osvát haláláig – azután harmincegy verse jelent meg Illyésnek"* a *Nyugat*ban, *„s első verseskönyvét, a* Nehéz föld*et is Osvát adatta ki a Nyugat folyóirat emblémájával. A* Nehéz föld*be Illyés be is nyomatta, hogy »Osvát Ernőnek«"* (Gellért, OEKK 355.). S amiről Gellért még nem is beszél: nemcsak verseket közölt ez időben a *Nyugat* Illyéstől, de egyéb írásokat is – Osvát a kritika- és tanulmányírásra is rákapatta fölfedezettjét. Summa summarum: Illyés 1928 folyamán a *Nyugat* rendszeresen publikáló szerzője lett.

Írásainak *Nyugat*-beli megjelenései érdekes dinamikát mutatnak. Az év folyamán hét *Nyugat*-számban szerepelt, tíz írással, de némelyik verse voltaképpen nem egy vers volt, hanem több, akár 5–6 darabból álló versfüzér. Január 16-án, nyitányként, egy többrészes verse, a *Szülőföldem* jelent meg, április 16-án a *Forrás* című verse, majd június 16-án egyszerre három újabb költeménye (*Énekelj, költő; Szegénylegény; Szárnyak*) és egy „figyelője", azaz kritikája (*Papírember. Sirató Károly versei*). Az újabb megjelenés, ősszel, ismét íráshalmozó: október 1-jén egy több részes nagy versét, a *Búcsúztató*t, és egy „figyelőjét" (*Fölkél a nap. Egri Viktor regénye*) hozta a lap, majd november 1-jén egy újabb „figyelőt" (*Tavasztól télig. Szucsich Mária regénye*), és november 16-án is egy „figyelőt" (*A sötét ujj. Barta Lajos regénye*). December 1-jén pedig, első helyen, vezető anyagként közölték Babits új verseiről írott tanulmányát (*Az Istenek halnak, az ember él*). Ez utóbbi közlés kiemelt módja kétségkívül Babitsnak szólt, de egyben az ifjú tanulmányíró jutalma, szerkesztéstechnikai elismerése is volt. (Nem véletlen, hogy Illyés korábbi protezsálója, Füst Milán például naplójában azon kesergett egy helyen, hogy az ő írásait a *Nyugat* ritkán hozza vezető anyagként. A szerzők körében, úgy látszik, ez az első hely bizonyos rangot adott, presztízst teremtett írójának.)

A *Nyugat* már április 16-án nyilvánosan is reflektált új szerzőjére. *A „Független művészek" előadóestjé*ről beszámolva a lap kritikusa, Fenyő László két, szempontunkból fontos megjegyzést is tett. Az egyik általános érvényű megállapítás, de Illyés új helyzetét mégis megvilágítja: *„»Független művészek«, ez a büszke pleonazmus ebben az esetben, mikor olyan csoportra vonatkozik, melynek tagjait még nem is régen sokkal szorosabb, az irodalmi iskola jellegével rokon összetartozás egyesítette, alighanem arra akar utalni, hogy ez megszűnt és most már nemcsak kifelé, de befelé: egymástól is teljesen függetlenek"* (Fenyő 1928. 618.) Azaz, a Kassák-csoport, a hazatért magyar avantgárd bomlása immár előrehaladt. A másik megjegyzés közvetlenül Illyésre vonatkozik, s nemcsak Fenyő, hanem alighanem a beszámolót közlő szerkesztő véleményét is kifejezi: *„Az este méltán legnagyobb sikere Illyés Gyula versei voltak; e tehetséges fiatal költő sokat tanult, de verseinek magyar és szociális bánatokat keverő, tartalmas keserűsége legegyénibb sajátja"* (Fenyő 1928. 618.). Ha tudjuk, hogy ezen az esten olyanok szerepelnek írásaikkal, mint Kassák, Déry, Nádass József vagy Németh Andor, ez az elismerés különösen figyelemre méltó. A *Nyugat* a bomló avantgárdból immár kiemelte Illyést.

Osvát Illyéssel kapcsolatos „közléspolitikájáról" mindenesetre elmondható: „fölépítette" az ifjú költőt, s abból következtetve, hogy kritika- és tanulmányírásra is rávette, valószínűleg belülről is formálta, alakította.

Illyés *Nyugat*-szerzővé válása számunkra két szempontból figyelemre méltó. Az egyik: ez a fejlemény még a *Nyugat* ilyen „másodlagos" korszakában is rangot adott a befogadott írónak – íróvá avatásként fogható föl. A másik: az, ami ma, visszatekintve, természetesnek tetszik, egyáltalán nem volt az. Illyés Párizsból hazatérve még marginális helyzetű

avantgárd költőnek számított, helye és feladata igazában Kassák körében lett volna. Ő azonban, mint látható, ha nem is élesen, fordulatszerűen, de a *Munka* helyett a *Nyugat*ot választotta. Ezzel jelentős döntést hozott, döntése pedig belesimul egy folyamatba, amely – visszatekintve rá – trendnek látszik, akkor azonban még teljességgel nyitott, alternatív lehetőség volt csupán.

Miről volt itt szó? Az avantgárd „elárulásáról", pálfordulásról? A döntésnek kétségkívül némileg ilyen látszata, „íze" van (ismerjük például az Illyést követő, szintén Kassáktól a *Nyugat*hoz pártoló Zelk Zoltán későbbi vallomását [Zelk 1984. 26.] erről) – valójában azonban másról volt szó. Egy mentalitástörténeti folyamat beéréséről, s egy, még a (francia) avantgárdban gyökerező költői és politikai stratégia személyes alkalmazásáról. Egyik tanulmányában Szigeti Lajos Sándor meggyőzően valószínűsíti, hogy Illyés szubjektíve „csak" a francia avantgárd „gyarmatok" iránti érdeklődéséhez igazodott, amikor Párizsból hazatérve itthon a „föld" költőjeként, valóságos szociológiai funkciókat betöltve, alakította ki saját írószerepét. Az idézet, melyet Szigeti Gara László Illyés-könyvből hoz föl erre vonatkozóan, meggyőző: *„Meglepően sok közös jegy lévén a nép művészi szemlélete és a legújabb művészi kifejezési formák között kísérletet kellene tenni e kettő mintegy közlekedőedény-szerű összekapcsolásával. Új képeit Picasso, új márványait Liphschitz a néger művészet megértése, átérzése alapján alkotta. Természeti törvény, ízlés-visszaközlekedés tehát, hogy a négereknek viszont Picasso művei tessenek, illetőleg csakis azok tessenek. Ez kiszámíthatatlan jelentőségű, mert hisz a gyarmati népek forradalmi felszabadítása épp most van soron. A két forradalom – a társadalmi s a művészi – találkozása itt máris biztosított! De voltak Európának is gyarmati sorsú népei. Igen, a Duna-völgyiek! De most ez előnyt is kínál, kulturálisan!"* (idézi Szigeti 1995. 156.) Az természetesen egyáltalán nem bizonyos, hogy ez a helyzetértékelés helytálló, de hogy ösztönző lehetett, valószínű.

Ami mindenképpen bizonyos: 1928 tavaszán Illyés már a *Nyugat*hoz tartozónak tudta magát. Emlékezésében erről Vágó Márta magát Illyést „idézi": *„Illyés felállt, és kijelentette, hogy ő már a Nyugathoz tartozik, talán még egyszer szerkesztője is lesz, Osvát szerint"* (Vágó 1975. 25.). S bár utóbb, az emlékezést megismerve, Illyés fanyalgott Vágó Márta róla rajzolt portréján, kétségbevonhatatlan, hogy 1929 őszén Illyés már „mindent" Osvátnak kívánt megköszönni. Amikor Osvát meghalt (1929. okt. 9.), Illyés levelet küldött Gellért Oszkárnak, mellékelve hozzá *A bátorodó vendég* című versét, a vers elé pedig ajánlást írt: *„Osvát Ernőnek volt szándékomban ajánlani ezt a jó pár hónappal ezelőtt írt verset. Szomorúan nyújtom áldozat gyanánt most emlékezetének.* Fiúi szeretettel és hálával: én neki köszönhetek mindent" (idézi Gellért, OEKK 355.).

5

Itt óhatatlanul egy rövid kitérőt kell tennünk. Nem lehet ugyanis megkerülni azt a kérdést, hogy az Osvát–Illyés-interakcióból Illyés milyen beállítódással került ki. Ha az 1928 folyamán a *Nyugat*ban megjelent verseit és egyéb írásait áttekintjük, kiderül, hogy poétikailag egy posztavantgárd költészet bontakozott ki nála ebben az időben. A laza forma, a tudatosan merész képzetkapcsolás az avantgárd iskolázottság nyoma és továbbélése. Tematikailag a „bennszülöttek" világának fölidézése, mint Szigeti Lajos Sándor jóvoltából tudjuk, még szintén a korábbi, párizsi inspiráltsághoz köthető. Ám ez egyúttal már átvezet egy másik, későbbi „magyar" fejleményhez, a népi mozgalom irodalmi jelentkezéséhez is, amely – mint Ignotus Pál Erdélyi Józsefet bíráló cikke mutatja – 1928-ban már az első vitákig is eljutott, később pedig központi jelentőségű trend lett. Ez a váltóátállítás, aligha véletlenül, az önmagát még szocialistának tudó Illyés egyik *Nyugat*-beli „figyelőjében" érhető

tetten. Barta Lajosnak *A sötét ujj* című regényéről írva, az 1928. november 16-i számban már sok mindent elárul a maga egyéni, „paraszti" szocializmusfölfogásának mibenlétéről. Gondolkodástörténetileg e „figyelő" három eleme érdemel megkülönböztetett figyelmet. Az egyik a szocializmus ideológiájának Illyés adta jellemzése: *„A szocializmus ideológiája, egy-két módszerbeli eltérés ellenére is, ma már egységes egész, szinte kánonszerű alapelveken nyugszik; a népek és egyének szerint különböző forrású elégedetlenség, gyűlölet, idealizmus, s mindaz a nehezen kifürkészhető érzelmi vagy gondolati lökőerő, ami az embert szocialistává teszi, széles és mégis egy irányvonalú szellemi világmozgalomba torkollik, amely a maga tételeivel, hierarchiájával, vallási fanatizmusával valóban közel jár a római egyház országokat átfogó szervezetéhez"* (Nyugat, 1928. II. 693.). Jól érzékelhető, hogy ez a jellemzés ambivalens, egyszerre igenel és tagad, s megvan benne a distanciálódás igénye. S magát Illyést már éppen az egyedi, a „magyar" lehetőség érdekli; írásának ez a második jelentős eleme: *„Ugyanazon marx-engels breviárium szavai mármost egészen más értelmezést kaptak Oroszországban, Angliában, Kínában, és értelmük az ellentmondások ellenére is mindenütt igen helytállónak látszik. Mindez meglehetős közhely már. Újdonság csak az, hogy vajon a magyar karakter, a magyar társadalom hogy fogja felszívni ezt az áramlatot? Melyikhez csatlakozik? Vagy, mint a kereszténység esetében, megoszlik, az egy kultúrára kívánkozó faji erő szétforgácsolódik az összes elképzelhető változat és felekezet között?"* (Nyugat, 1928. II. 693–694.). A harmadik elem, amelyre figyelnünk kell, az ezen a kontextuson belüli külön út *irányának* keresése. A lehetőségeket ugyanis egy ponton merőben újszerűen értelmezte: *„A parasztság elproletarizálódásának tragikus, de a történelmi fejlődés szempontjából mégis kívánatos szükségszerűségét az orosz szocialisták terjesztették el annak idején a néppárti narodnikiek tolsztojánus, parasztistenítő, tehát konzervatív programjának ellensúlyozására. Az akkori orosz szocialisták csak az ipari munkást vették igazán munkás-számba, előttük a gyári proletárság volt a jövendő letéteményese, szükségszerűnek látták, hogy ez a tábor minél jobban szaporodjon. Nos, épp Oroszország adta és adja a példát, hogy ez a proletarizálódás nem is olyan nagy történelmi szükség.* A földtelen, félnincstelen parasztság egyetlen útja nem a gyárakon át vezet a jövendő felé" (Nyugat, 1928. II. 695.).

Ezzel, aligha kétséges, Illyés orientációkeresésében a döntő váltóátállítás megtörtént. Itt lényegében már együtt van az az egyéni gondolati konstrukció, amelyet az elkövetkező évtizedek eszmei küzdelmeiben, többnyire implicit formában, de jól fölismerhetően fegyverként forgatott.

6

József Attilának az irodalmi rendbe való beilleszkedési kísérlete az Illyésével párhuzamosan, de egészen más eredménnyel zajlott le.

Ami azonnal megkülönbözteti Illyés kísérletétől, az – sajátos módon – látszólagos előnye. József Attila már jóval korábban, 1923-ban föltűnt a *Nyugat* hasábjain verssel, sőt – Ignotus nevezetes harmadik *Neovojtiná*ja révén – 1926-ban már fölfedezésértékű, messzemenően elismerő vélemény is megjelent róla, illetve költészetéről a lapban. Ez azonban, ha jól belegondolunk, csupán csalóka látszatnak tekinthető a *Nyugat*ba való beilleszkedés lehetőségeit mérlegelve. József Attila 1923 és 1928 közt nemcsak nem lett a lap állandó munkatársa, de averziókat keltett maga iránt. Ez szépen kiderül, ha áttekintjük azt a keveset, amit az 1928 előtti évekből Osváthoz való viszonyáról tudunk.

1923-tól 1927 őszéig, Magyarországra való visszatéréséig a *Nyugat* mindössze négy (vagy ha az Ignotus cikkébe rejtett közlést is beszámítjuk: öt) versét közölte. 1923-ban, az április 16-i számban egyszerre hármat (*Utrahívás, Névnapi dicséret, Sacrilégium*), majd, szűk egy év múlva, 1924. március 16-án még egyet, a *Hűség*et. A költővé avató első szereplést

tehát nem követte rendszeres *Nyugat*-beli megjelenés, sőt az együttműködés lényegében mindjárt az elején megszakadt. Pedig József Attila utóbb is próbálkozott. 1925 őszén, Bécsbe menetele előtt személyesen is fölkereste Osvátot, s ez alkalommal Osvát egyik „szerzőt szerkesztő" beszélgetése zajlott le köztük. Az ifjú költő erre a beszélgetésre hivatkozva kereste föl levelével a *Nyugat* szerkesztőjét 1925. november 14-én. Ebből a levélből tudjuk, hogy József Attila igyekezett alkalmazkodni Osvát igényeihez, s bár némileg rájátszott az élményre, sőt finoman még „zsarolni" is próbált a szerkesztői beavatkozás tényével, elsődlegesen publikálni szeretett volna. A beszélgetésükre való visszautalásai mindenesetre mindkettőjükre jellemzőek: *„Nyugtalanságom még jobban növekedett s káosszá égetett világomban egyedül a szerkesztő úrral való beszélgetésem, futó beszélgetésem az, amivel tájékozódni próbálok és merek"* (JAlev 88.) – írta ekkor. Majd erre a beszélgetésre hivatkozva szerette volna elérni verseinek közlését: *„Két verset is küldök, mert szerkesztő úr hozta ki belőlem, azzal a pár szóval, és joga-kötelessége van hozzájuk"*. Sőt odáig ment, hogy szinte felelősségre vonta Osvátot: *„Mért mondta Ön, Szerkesztő úr, azt a pár szót, mért nem engedte, hogy vagy megöljek magamban mindent, vagy magamat küldjem föld alatti barátaimhoz"* (JAlev 88.). Osvát azonban egyáltalán nem hatódott meg ezen az érvelésen, a verseket nem közölte, sőt – ha igaza van Stoll Bélának – még csak nem is válaszolt rá (JAlev 627.). Az ifjú költő azonban ekkor még nem adta föl a harcot, tíz nap múlva, november 24-én újabb levéllel ostromolta Osvátot, azt próbálva elérni, hogy Osvát legalább *A tavi torony harangozójá*t közölje (JAlev 89.). Ez az akciója sem járt azonban sikerrel, s a kapcsolat, úgy tetszik, egy időre ekkor meg is szakadt. Talán, valamikor a bécsi és párizsi év közötti hazalátogatásakor, személyes pengeváltásra is sor került közöttük – egy későbbi levele (JAlev 132.) legalábbis mintha erre utalna. A még Bécsben megismert Ignotus kedvező véleménye ugyan 1926. szeptember 16-án, a harmadik *Neovojtina* keretében a *Nyugat*ba csempészte a *Tiszta szívvel*t (Ignotus ugyanis saját cikkében egy az egyben idézte e verset), s akkor a *Nyugat* névleges főszerkesztője a véleményét sem rejtette véka alá. Ahogy József Attilához írott, 1926. október 22-i levelében ki is mondta: *„Hogy nékem mi a Rólad való véleményem, azt nemcsak Te tudod, hanem Osvát és Gellért is tudja"* (JAlev 129.). Ez azonban, furcsa mód, nem volt elég a *Nyugat*ban való újabb megjelenéshez. Ignotus a költő versküldeményét, elismerve befolyásnélküliségét, Osvátékhoz irányította át – a lap közléspolitikájába immár nem volt beleszólása. József Attila ekkor, Ignotus tanácsára, küldött is verseiből a *Nyugat*nak, de – s ez figyelemre méltó – már ő maga is úgy vélekedett, hogy *„előző viszonyunk folytán"* versei aligha kapnak majd nyomdafestéket a lapnál.

Várakozásai, tudjuk, beigazolódtak. Beszédes ténynek tekintendő, hogy Osvát az Ignotus cikkének megjelenése után küldött verseket sem közölte.

Teljesen magától értetődő tehát, hogy Párizsból hazatérve József Attila egy darabig nem is kísérletezett Osvát megnyerésével. Részben, nyilván az előtörténet miatt, az elutasításoktól megsértve, részben a maga aktuális, sok vonatkozásban *Nyugat* utáni, de legalábbis azzal rivalizáló „avantgárd" poétikája miatt. Jellemző, hogy 1928-ban, ha csak egy fordítás erejéig is, még a *Nyugat* riválisánál, Kassák induló *Munka* című folyóiratának első számában bukkan föl neve. Ha figyelembe vesszük, hogy 1928 elején a tervezett *Nincsen apám, se anyám* kötet még ortográfiája szerint is egy, a nyugatos gyakorlattól radikálisan és demonstratíve különböző elképzelés szerint szerveződött meg (Lengyel 2005), ez a tartózkodás teljesen „logikus"-nak tetszik.

Hogy mi változtatta meg opcióját, s Kassák helyett mi közelítette Osváthoz és a *Nyugat*hoz, csak találgatni lehet. Elképzelhető, hogy ebbe belejátszott Kassákhoz való mindig is kiegyensúlyozatlan viszonya, belejátszott barátjának, Illyésnek példája (sőt, esetleg, még személyes ösztönzése sem kizárható), s a helykeresésnek élethelyzetéből is fakadó szüksége. Kellett valami fórum, valami kör, amelyhez tartozni lehetett. Az alkalmat

mindenesetre a közös kávéház, a Magyar Korona szolgáltatta – itt ugyanis nemcsak Illyés fordult meg rendszeresen, de mint több, egymást is erősítő adat mutatja, József Attila is. (Ami egyébként értelemszerű is: a közelben lakott.) 1928. február 20-án láttuk, itt dedikálta a *Szépség koldusát* régi-új barátjának, Fenyő Lászlónak, s – egyik leveléből tudjuk – ismerősei még egyik-másik levelét is ide címezték neki. 1928. április 25-i, Sándor Imréhez írott levelében olvashatjuk: *„Kedves Imre, jóideig hevert lapotok a Koronában, minthogy egyéb dolgaim vagy inkább dolgaim hiánya innen elszólítottak, de már ismét itt koronázom a múzsákat"* (JAlev 221.). S alakja, ez időről esvén szó, több emlékezésben is a Magyar Koronában bukkan föl (pl. Illyés, Komlós Aladár). Márpedig éppen Komlós Aladár emlékezéséből tudjuk, hogy e kávéházi közegben a fiatal írók három nagy, állandó beszédtémája közül az egyik az volt, hogy mivel lehet elnyerni Osvát tetszését (Komlós 1967. 271.). A *Nyugat* vonzása tehát, az irodalomtörténészek utólagos konstrukcióira is rácáfolva, még erős volt, széles körben hatott, s a *Nyugat*ba való bejutás „kapuőre", Osvát maga is a figyelem középpontjában állott.

Az, hogy – a korábbi negatív tapasztalatok dacára – József Attila előbb-utóbb érintkezésbe kerüljön az ugyanott székelő nagy szerkesztővel, szükségszerűnek tekinthető. Az lett volna meglepő, ha ez az érintkezés nem jött volna létre.

Sajnos József Attila életének alakulása 1928 első hónapjaiban nehezen átlátható, s a jelek szerint meglehetősen zűrös is volt. Hogy mikor mi történt vele, szinte rekonstruálhatatlan. Annyi bizonyos, 1928 februárjában leckekönyvébe fölvette második félévi egyetemi óráit. Két professzora keltezte aláírását: Császár Elemér február 17-én, Fináczy Ernő február 28-án igazolta aláírásával az indexben órája fölvételét (JA-iratok 118.). Ekkor azonban már alighanem hajléktalan volt. Helyzetét Szabolcsi Miklós így jellemezte: *„Meddig lakott családjával a Lovag utcában, nem tudjuk egészen pontosan. 1928 márciusában már »Andrássy út 6. III. 12.« szerepel lakcímeként, de valószínű, hogy előbb, talán már 1927 decemberében költözött el a családtól, először* – sehová, *majd albérletből albérletbe. Ezekből Nádass József említi Sándor Imre albérleti szobáját a Klauzál téren: »itt talált több hétre ideiglenes menedéket – a szobaasszony zúgolódása ellenére – Attila.« Három levelében is utal rá a fiatal költő: »másfél hónapig nem volt lakásom, padon aludtam, de leginkább átsétáltam az éjszakákat és hamarosan ki sem számítható idő óta kenyéren és vízen élek« – írja 1928. március végén Zolnai Bélának"* (Szabolcsi 1992. 9.). Szabolcsi könyve egy másik helyén úgy véli *„a »padon alvás« időszaka 1928 február-márciusára tehető"* (Szabolcsi 1992. 10.). Számomra nem bizonyos, hogy a Sándor Imrénél való dekkolás csakugyan ekkor történt-e. A kérdés azonban szempontunkból most nem is ez, hanem az: miért lett a költő hajléktalan, s hogyan sikerült végre albérletre szert tennie? Magyarán: honnan volt pénze az Andrássy úti szoba kibérlésére?

Választ adni ezekre egyelőre nem tudunk. Csak föltételezhetjük, hogy a Lovag utcából, Makaiéktól valami családi konfliktus űzte el, s hogy helyzete 1928 márciusában valamiképpen mégis rendeződött – valahonnan, valakitől némi pénzre tett szert. Hogy kitől, egyelőre megsaccolni sem lehet. Két dolog azonban bizonyos: valamikor ekkoriban került kapcsolatba a Vágó családdal, s ekkoriban – alighanem 1928 márciusában – érhető tetten az Osvát Ernőhöz való közeledése is.

Azaz: az Osváthoz való közeledés egy krízishelyzet megoldásának része volt.

József Attila és Osvát érintkezéséről az első adat 1928. március 29-éről való. A költő ekkor a szegedi *Széphalom* szerkesztőjét, Zolnai Béla professzort kereste föl levelével, s három Villon-balladát küldött neki közlésre, majd így érvelt: *„A Nyugat tíz-tizenkét pengőt fizet és Osvát hajlandó is lett volna közölni őket, de ez időbe került volna, amit én – éppen az imént mondottak* [ti. nélkülözése] *miatt bajosan tudnék kivárni"* (JAlev 218.). E levélből tudjuk azt is, hogy József Attila Zolnainál kritikaírásra is ajánlkozott: *„Azonkívül szeretném, ha Professzor Úr helyet adna kritikai írásaimnak is"* – írta ekkor (JAlev 218.).

Érdekes, hogy Déry Tibor, Nádass József, Szélpál Árpád, illetve Fenyő László, Tamás Sári és Szenes Erzsi könyvéről akart írni (JAlev 219.), s ekkor már kritikusi elveit is fejtegette (JAlev 218.). Ez az ajánlata több szempontból is figyelemre méltó. Mindenekelőtt: József Attila, aki addig csupán egyetlen rövidke hírlapi szívességkritikát írt, s csak a költészetet ambicionálta, most váratlanul *„egy új kritikai közvéleményért való küzdelem megindulásá"*-ban kívánt részt venni, mondván: *„Megdöbbenve tapasztaltam, hogy alapos, formaelemző, tehát tulajdonképpeni tárgyszerű, mesterségbeli kritikánk nincs. Ez különösen a verskritikákra vonatkozik: komoly hozzászólás alig akad, mert nem tekinthetjük azokat az u.n. »intelligens« és a költő u.n. »lelkét« leíró stílusgyakorlatokat. Márpedig egészséges kritika nélkül nem lehet egészséges az irodalom sem. És ez különösen fontos most, amikor a kontárok roppant tömege nyüzsög a fórumokon"* (JAlev 218–219.).

Ha ismerjük Osvát szerkesztői gyakorlatát, akkor nyilvánvaló, hogy ebben a fordulatban már az ő intenciói érvényesültek. Szilágyi Judit az Osvátra vonatkozó emlékezések áttekintése alapján így rekonstruálta az osváti szerkesztői metódust: *„Az elfogadott írások sorsa nem volt feltétlenül egyszerű. Többnyire ekkor következett a sokak számára legfájdalmasabb eljárás, a beavatkozás (Gellért Oszkár szerint: a »beavatás«) művelete, a viviszekció-szerű közös átírás, átformálás. Módszere, az úgynevezett műterembeszélgetés, egyszerre jelentette a szerkesztést és az együttalkotást. A szerzővel folytatott megbeszélés során mondatról mondatra haladva értékelték és javították a szöveget. […] Az eljárást sokan mint »véres szellemi flörtöt« utálták, mások a »kongeniális segítőtárs« produktív együttműködéseként értékelték. Abban azonban egyetértettek, hogy Osvát a »jólmegírtság« esztétamorálja nevében mindenkiből a legjobbat akarta* kierőszakolni. *Néha csak a címet változtatta meg önkényesen, de az is előfordult, hogy az írásjelek, szavak, mondatok cseréjével elérte: a szerző »ne azt írja, amit igaznak hisz – írja az ellenkezőjét«. […] Megesett, hogy a versekkel jelentkező költőben inkább prózairói tehetséget, a festőben kritikusi hajlamot vélt felfedezni és műfajváltásra bírta őket"* (Szilágyi 2008. 89.). Ebben a metódusban nemcsak az a figyelemre méltó, hogy – mint Szilágyi Judit is írja – Osvát gyakorta „műfajváltásra" bírta a nála jelentkező szerzőket – az, hogy egy fiatal író írjon kritikákat is, máig élő gyakorlat, a szerkesztők ma is adnak ilyen „megrendeléseket". Fontosabb ennél az, hogy József Attila kritikaírásában – mint majd látni lehet – éppen Osvátnak ez a „viviszekció-szerű" gyakorlata köszönt majd vissza. Így járt el Terescsényi-, Brichta- és Lőrincz-kritikájában, s voltaképpen ez a metódus érvényesült még a hírhedtté vált Babits-ellenes pamfletben is. (Utóbbiban, a hangnemen túl, éppen ezt a verssorokat, sőt nagyobb versrészeket is átíró, az alapszöveget erőszakkal „kijavító" módszert bírálták még barátai is.). S hogy ekkor, 1928. március végén már egy jól megfogható orientációmódosulás is zajlott, mi sem mutatja jobban, minthogy azok, akiknek könyvét elemezni kívánta a *Széphalom*ban, felerészben a „Kassák-csoport" emberei (Déry, Nádass, Szélpál), felerészben viszont már a „Nyugat embere[i]" (Fenyő, Tamás, Szenes) voltak. Az avantgárdtól távolodva, a *Nyugat*hoz közeledve ez a kettős választás szinte törvényszerűnek látszik.

S hogy ez a váratlan kritikaírási ambíció nem Osváttól függetlenül alakult ki benne, jól mutatja, hogy részben újabb adatok is Osvát közelében mutatják, részben pedig hamarosan a *Nyugat*ban is kritikusként debütált. 1928. április 25-én, Sándor Imréhez írott levelében például így elmélkedett. *„A derűről jut eszembe, hogy egy versemet neked ajánlottam; ahelyett kapsz egy másikat, amelyet ugyan nem ajánlok, hanem így kezdek, azaz kezdtem volt:*

Elküldtem hozzád Sándor Imrét,
mert rügyet látott már a fán,
bár bimbók hírét érdemelnéd.

Osvátnak igen tetszett és rengeteget mulattak rajta" (JAlev 221.). Ez az utalás kétségtelenné teszi, hogy József Attila és Osvát közt ekkor már napi szerző-szerkesztői munkakapcsolat volt, s azt is, hogy erre alighanem a Magyar Koronában került sor. (A versen

mulatók többes számban való emlegetése ugyanis, közvetve, a kávéházi társaságra utal.) A munkatársi kapcsolat tételezése pedig már csak azért is több, mint valószerű, mert pár nappal később, a május 1-jei *Nyugat*ban már megjelent József Attila első „figyelője" *Délibáb* címmel, *Terescsényi György versei* alcímmel (JAÖM 3:8–10.). Ennek a kritikának a megírásában pedig előzetesen meg kellett állapodni a szerkesztővel, majd meg kellett azt írni, ki kellett szedni és nyomtatni – azaz, még gyors átfutási idővel számolva is, a megjelenést egy-másfél hónappal meg kellett előzze a terv fölmerülése.

Ami fontos: József Attila egy időre a *Nyugat* szerzője lett, s Osvát szerkesztői játéka szerinti ütemezésben az év folyamán több írása is megjelent a lapban. Az első „figyelőt" követve már a következő, május 16-i számban is fölbukkant egy verse, a *Szeretők lázadása* (ÖV 1984, 1:445–447), június 16-án egy újabb kritikája (ezúttal Brichta Cézár verseiről: JAÖM 3:10–11.), augusztus 1-jén két verse, az *Áldalak búval, vigalommal* és a *Gyöngy* (ÖV 1984, 2:28., 29.), december 1-jén pedig, *Vérző szárnyakkal* címmel, Lőrincz Jenő verseiről írott „figyelője" (JAÖM 3:12–13.). Sőt két verse, a *Ringató* (ÖV 1984, 2:18.) és az *Engem temetnek* (ÖV 1984, 2:57.) még bizonyosan az ekkori együttműködés eredményeként, de már 1929. január 16-án jelent meg. (Utóbbi a *Nyugat*ban még *A pap mosolyog* címmel volt olvasható.) 1928 májusa és 1929 januárja közt tehát József Attila hat számban volt jelen írással, s ez alkalmakkor öt verse és három kisebb kritikája jelent meg.

Ez a jelenlét semmiképpen nem tekinthető kiemelkedő, „hangsúlyos" jelenlétnek; minden szempontból elmarad Illyésé mögött. Itt s ekkor Osvát részéről nem egy majdani klasszikusnak, hanem csak egy ifjú, kiegészítő embernek a beemelése történt meg – ezen nem változtat az sem, hogy József Attila irodalmi súlyát ma hogyan ítéljük meg. Utólag, forrás híján, nem lehet megmondani, hogy Osvát miért így alakította az együttműködést, illetve azt, hogy ebben mennyi része volt a költő „természetének", konformitás iránti érzéketlenségének. Maga az együttműködés azonban szakaszolható; az első szakasz 1928 júliusáig tart, a második pedig ezt követően már inkább csak a kapcsolat fölbomlásának ideje.

Az együttműködés föllendülő szakasza, minden jel szerint, a régóta tervezett új verskötet, a *Nincsen apám se anyám* – ekkor végül is elnapolódott – kiadása körül szerveződött meg. Az április és május lényegében e könyv tető alá hozása körül forgott. Április 25-én József Attila Erdélybe, Kuncz Aladárnak írta meg, hogy: *„Verskötet kiadásán töröm a fejem, azazhogy már egészben ezzel törődöm"* (JAlev 220.). Ekkor Kuncznak már egy előfizetési ívet is küldött. Ugyanaznap, Sándor Imréhez írott, már hivatkozott levelében egyéb részletekről is beszámolt: *„Küldök itt néked három előfizetési ívet – helyezz el jó kezekbe kettőt és eggyel pedig iparkodj magad. A könyvet Tevan nyomja s valószínűen Genius-kiadásként jelenik meg a 2.20, azaz nektek ott* [ti. Csehszlovákiában] *2.50 P, amit – minthogy nem lelem az árfolyamot, számíts át kérlek čK-ra. Szeretném, ha minél több jönne össze – belül jó könyv, kívül szép könyv, és nem drága"* (JAlev 221.). Április 29-én pedig Szegedre írt levelet, Eidus Bentiánnak, kérve, hogy *„segítsen hozzá, néhány előfizetőt gyűjtvén, új könyvemnek kiadásához"* (JAlev 222.). *„A nyomdaköltség felét előre kell fizetnem, kérem Bentián bátyámat, hogy a befolyó előfizetéseket küldje el nékem május 15-ig; gyűjteni azért tovább is lehet, mert a könyv csak május 31-én jelenik meg"* (JAlev 222.). A levél fontos utalása, hogy a könyvet József Attila szerint *„itt nagy érdeklődéssel várják"* (JAlev 222.). S a többes szám itt aligha csak szerelmét, Mártát és barátait jelöli; a tervről Osvát is tudott. A *Nyugat* május 1-jei számában, *A Nyugat hírei* közt ott a bejelentés: „József Attilá*nak május hó 31-én* Nincsen apám se anyám *címen verseskötete jelenik meg. Megrendelhető a Nyugat kiadóhivatalában"* (Nyugat, 1928. I. 692.). S mint már az előbbiekben bemutatott adatokból kiderül, e

tervre Osvát „rászerkesztett": a május 1-jei számban egy „figyelőt", a május 16-i számban pedig egy verset közölt az ifjú költőtől. Sőt még június 16-án és augusztus 1-jén is hozta írásait.

A várt kötet azonban nem jelent meg, nyilván nem jött össze a szükséges pénz. (A könyv, mint ismeretes, végül csak 1929 februárjában látott napvilágot, sokkal rosszabb nyomdai kondíciók mellett.) Osvát és József Attila viszonya pedig lassan elhidegült. Ennek jelei már júliusban mutatkoztak. A Lőrincz Jenő verseskönyvéről írott kis kritikáját a költő ekkor, júliusban írta (erre maga a szöveg utal), ám – bár bármelyik számba „benyomható" rövidke írásról van szó – a közléssel Osvát decemberig várt. „Elfektette" a kéziratot. József Attila pedig, Vágó Mártához írott, július 22-i levelében játékosan, de félreérthetetlen Osvát elleni éllel így ironizált a lány mondatszerkezetein: *„Remek. Intelligenciámban bízva elhiheted. Remek, mert: […] d./ mert Osvát közölné"* (JAlev 228.).

S az Osvát elleni ressentiment az év második felében jelentősen fölgyűlt a költőben. Bár mint Stoll Béla kiderítette, egész sor verse ott hevert a *Nyugat* szerkesztőségében (Stoll tizenkettőt cím szerint is azonosított [ÖV 2005, 3:158.]), a versek közlése finoman szólva is akadozott. A *Nyugat* október 1-jei (már szeptember végén utcára kerülő) száma pedig „kiverte a biztosítékot". József Attila a szám áttanulmányozása után, másnap, szeptember 30-án levelet írt Vágó Mártának, s ebben kifakadt Osvát ellen: *„Illyéssel beszéltem, gyönyörű négy részből álló verse jött a Nyugatban, bátyja halálára írta »Búcsúztató«-nak. Úgy vélem, többet ér minden eddigi versénél, tehát nagyon jó. De jött kívüle lótól-öszvértől-szamártól […]. Ha csak Illyéstől jöttek volna, úgy azt hittem volna, hogy az enyéim biztosan nagyon gyöngék, rosszak, nincs önkritikám, mert hiszen ért hozzájuk Osvát. Mikor megláttam a Nyugatot egy kirakatban, elsápadtam, ködgomolyog-halaványan néztem a címlapját félórán keresztül. Most már röhögnék, mert Osváttól ez igazán paralízis, vagy szellemi, vagy erkölcsi, utóbbi esetben tehát gyalázatosság, – de legbelül igen fáj"* (JAlev 267–268.).

Hogy kinek volt igaza, az írásokat „elfektető" Osvátnak, vagy a publikálni vágyó ifjú költőnek, utólag már majdnem mindegy. A tárgyi igazság mégis megkívánja, hogy kimondjuk: azok a versek, amelyeket az október 1-jei *Nyugat*ban József Attila kifogásolt, csakugyan nem voltak jobbak, mint az ő, *Nyugat*nál elheverő versei. Osvát ízlése és kvalitásérzéke tehát nem jól működött, vagy – valami előttünk rejtett okból – kihagyott. Ez azonban csak a legendárium szempontjából lehet meglepő. Osvát, mint sok példa bizonyítja, egyáltalán nem volt csalhatatlan, és számos elhibázott szerkesztői döntése volt. Jellemző, hogy még a *Nyugat* hőskorának emblematikus alkotóját, harci „lobogóját", Ady Endrét is többször megcenzúrázta, írásait asztalfiókba süllyesztette. Hogyne tette volna ezt meg tehát egy marginális helyzetű ifjú költővel, akit semmi és senki nem védett ítéletétől. S hogy ez alighanem a kvalitásérzék megbicsaklása volt, paradigmatikusan mutatja az úgynevezett osváti végrendelet (Nemeskéri, 2002. 141.), amely három ifjú költőt ajánlott utódai bizalmába: Illyést, Imecs Bélát(!) és Gyulai Mártát(!). A három fölfedezettből egyedül Illyés érdemei voltak valóságosak, a másik kettőt csak a félreértés és a személyes szubjektivitás emelhette föl e kiemelt helyzetbe. Diabolizálni azonban Osvátot sem kell; a szerkesztői döntések története, ha egyszer valaki megírná, jelentős részben másoknál is elhibázott döntésekből állna össze. A szerkesztők, tudjuk, legalább annyira igazodnak informális „kánonokhoz", aktuális konvenciókhoz, rokon- és ellenszenvekhez stb., mint az eléjük került kéziratok alapos, elemző olvasásának eredményeihez. Az „irodalom" jórészt önmagát szerkeszti. S ennek az összefüggésnek az érvénye alól igazából még az irodalmi élet olyan „diktátora", mint Osvát sem volt kivétel.

A lényeg azonban az: József Attilának a *Nyugat*ba való beintegrálódása ekkor, 1928-ban sem sikerült.

7

József Attila és Osvát rövid életű együttműködése mégsem tekinthető mindenestől eredménytelennek vagy kudarctörténetnek. A beilleszkedés nem sikerült, de Osvát József Attila körüli szerkesztői ügyködése egyáltalán nem volt eredménytelen, pláne nem tanulságok nélküli. Külön elemzést érdemelne, hogy ez az együttműködés hogyan alakította a költő verseszményét, poétikáját. Egy dolog azonban külön elemzés nélkül is nyilvánvaló: Osvát – részleteiben ismeretlen, de szerkesztői hatalommal súlyosbított – értelmezői gesztusai, az eredmények tanúsága szerint egy posztavantgárd poétika előtérbe kerülését mozdították elő. Ez, ha tetszik, „konzervatív" fordulatként értelmezhető; ha tetszik, a klasszikus modernség újraalapozásaként, az avantgárd eszközök megszüntetve megőrzéseként. Osvát legfontosabb teljesítménye azonban nem ez lett (ezt sok más tényező legalább annyira motiválta, mint az ő ízlése és érzékenysége). József Attila életművének alakulásába azzal szólt bele igazán, hogy – fölismerve a költő intellektuális alkatát, elméleti érzékenységét – a verselés mellett az értekező próza felé is irányította.

A *Nyugat*ba írott kis figyelőkből ugyanis, autochton módon, a költészetbölcseleti alapvetés igénye nőtt ki. Ez az összefüggés az 1928 júliusában írott, Lőrincz Jenő verseit elemző figyelőből plasztikusan tárul föl. A kis kritika nagyon jellemző indítása ugyanis ez: *„Lőrincz Jenő munkáival kapcsolatban elsősorban általánosságban kellene beszélni a versről, ami azonban nem lehet az ad hoc kritika feladata. Ezen a szép júliusi estén bizony sok gyönyörű – mert igaz – elvontság ring az ember eszevelejében, azonban ebben Lőrincz Jenő könyve elvész, mert mindenekelőtt negatívumaival segít az elvonásokhoz"* (JATC 1/1:17.). Azok az „elvontságok", amelyekre itt József Attila utal, ma már tudjuk, egyáltalán nem valami nyelvi díszítményként, üres retorikai elemként kerültek e szövegbe. Mint Tverdota György kiderítette, nagyjából ekkor fogant meg *A művészet metafizikájá*nak még Croce intuicionista esztétikájából kiinduló, azt „felülírni" akaró terve (JATC 1/2: 23–37.). József Attila ugyanis, mint magára adó, feladatát komolyan vevő kritikus, elemzései elméleti alapjait is tisztázni akarta.

Ha minderre azt mondanánk, hogy Osvát nyilván csak véletlenszerűen, rutinból terelgette József Attilát a kritikaírás felé, alighanem alulértékelnénk szerkesztői kvalitásait. Osvát ugyanis, mint más szerzői esetében is, a munkabeszélgetések során kitapintotta József Attila latens érdeklődését, s a költővel „dolgozva" rájött arra, hogy ez az ifjú költő komolyan érdeklődik a filozófia iránt, mestere, egyetemi professzora pedig az a Pauler Ákos, akit – igaz, korábban, közelebbről meg nem határozható időpontban – maga Osvát is szerepeltetni akart a *Nyuga*tban. (Ezt Reichard Piroskának Osvát hátrahagyott jegyzeteiről beszámoló írásából – Reichard 1985. 112. – tudjuk.) A nemcsak az írást, de legalább annyira a szerzőt is szerkesztő Osvát tehát könnyen fölismerhette, hogy József Attila érdeklődésében, intellektuális alkatában benne rejlik egy értekező, „gondolkodó" irodalmár lehetősége is.

Ez pedig az akkori, még „kedves" és „játékos" szerepeiben mozgó ifjú költő esetében fontos fölismerésnek tekinthető. A költészetbölcselet megalkotására irányuló erőfeszítései nélkül ugyanis az „érett" költészet gondolati mélységei nem képződhettek volna meg.

Ugyancsak Osvát „számlájára" írandó, hogy – kritikaírásra késztetve a költőt – alkalmat adott neki egyik fontos, beállítódása lényegébe mélyen bevilágító elvének megfogalmazására. A Brichta Cézár verseiről írott, 1928. június 16-án megjelent kritika indítása nevezetes szöveghely lett, József Attila itt fogalmazta meg a szocialista költővel szemben támasztandó igényeit: *„A formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban – éppen a szocializmus érdekében – elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust, mint költészetet, vagy pontosabban szólva, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert* enélkül még a

munkásság osztályharca is válhat szocializmusellenessé, *és fontos nem szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri"* (JTAC 1/1:15.). Ennek az egykor sokat idézett szöveghelynek az igazi jelentőségét akkor értjük meg, ha az Illyés hasonló fejtegetéseivel összevetve észrevesszük, hogy ez *nem* politikai, nem mozgalmi követelmény, hanem – a szocializmus eszméjének elfogadásán belül – a legszorosabban vett *költői* program. A politikai törekvés emberi tartalmát, minőségét és jellegét állítja középpontba. S e tételezés egyszerre anticipálja József Attilának a kommunista mozgalomhoz való majdani csatlakozását – s az azzal való szükségképpeni összeütközését. Számára ugyanis éppen ez a bizonyos „emberi mélység" volt a lényeg, s még a munkásság osztályharcának is csak azt a változatát volt hajlandó elfogadni, amelyik a közösségi társadalom eszméjét már „lelkivé változtatta".

Kétségtelen persze, e fölfogásban van valami a „nyers" valósággal összhangban nem álló, „ideális", de – részben – ez s így a József Attilára specifikusan jellemző beállítódás, részben pedig ez a tárgyilag „helyesként" elfogadható mérce. Bár napi politikai gyakorlatként megvalósítani nehéz, ha nem éppen lehetetlen, az a mozgalom, amelyik e követelményt nem tudja, vagy nem akarja teljesíteni, immár történelmi példáink vannak rá, csakugyan önmaga ellentétébe fordul át.

8

A *Nyugat* körül mozgó fiatal – *„húsz, harmincéves"* – írók java, Kosztolányi szerint *„legértékesebbjei"* 1928. december 14-én irodalmi esten léptek föl a Zeneakadémia kamaratermében. Az estet a *Nyugat* is beharangozta: először december 1-jén, majd a „karácsonyi" (de valójában már a hónap közepén megjelent) számában, *A Nyugat hírei* közt. A két hír lényegében azonos, s így hangzik: „Fiatal írók előadóestje. *A fiatal magyar írók egyik csoportja december 14-én, pénteken este fél 9 órakor irodalmi előadóestét rendez a Zeneakadémia kamaratermében. Bevezetőt mond Babits Mihály – Erdélyi József, Fenyő László, Fodor József, Ignotus Pál, Kodolányi János, Komlós Aladár, Komor András, Molináry Gizella, Molnár Ákos, Rozványi Vilmos, Sárközy György, Szabó Lőrinc, Török Sophie, Zsolt Béla írásait maguk az írók, valamint Somogyi Erzsi, Palotai Erzsi és Ascher Oszkár adják elő. Jegyek 1–6 pengőig Grill és Mentor könyvkereskedéseiben kaphatók"* (Nyugat, 1928. II. 770. és 850., a két hír közötti egyetlen különbség az, hogy december 1-jén az előadóest dátumát még rövidítve, „dec"-ként adták meg.). A szereplők listája nagyjából-egészéből tényleg reprezentatív névsornak tekinthető; az új nemzedék seregszemléje ez. Érdekes viszont, hogy sem Illyés, sem József Attila nem szerepel a listán. Illyés, aki az estet először beharangozó december 1-jei számban már vezető helyen, nagy tanulmányban méltatta azt a Babitsot, aki ennek az estnek a fölvezetője volt, nyilván már kiemelkedett ebből a körből – az összeállítók (Osvát? Babits?) legalábbis így vélték ezt. József Attila listából való kimaradása azonban rejtélyesebb. Egy jelenleg lappangó, de 1954-ben még Komlós Aladár birtokában volt műsorfüzet szerint ugyanis ő is szerepelt a föllépők közt (Komlós 1967. 272.), sőt e nyomtatvány a *Nincsen apám se anyám* kötetet már megjelentként említi, jóllehet az csak két hónappal később hagyta el a nyomdát. Hogy a *Nyugat* két hírében is azonos módon, sajtóhiba folytán maradt volna ki a neve, nem valószínű. Ha a második közlemény a „dec" rövidítést föl tudta oldani „december" formában, a hiányzó nevet is pótolni tudta volna. Valószínűbb, hogy másról volt szó: József Attila csak késve, „utólag" került be a programba. (Hogy hogyan, arra nincs adatunk.) Ám végül mégiscsak ő is dobogóra léphetett: az esten, tudjuk, már ő is föllépett. A *Pesti Hirlap Írók előadóestje* című, másnapi, december 15-i beszámolója ezt nyilvánvalóvá teszi. A lap névtelen, de a kutatás által Kosztolányi Dezsőnek tulajdonított írása ugyanis

regisztrálja szereplését: *„József Attila, aki kitűnő és nagyon kedves előadó is, három költeményét adta elő. Ezekből valami mosolygó kedély sugárzik, megejtően"* (KJA 1:119.).

Mindez arra vall, József Attila és a *Nyugat* viszonya ekkor még nem szakadt meg, de már erősen bomlóban volt. 1929 januárjában azután még, mint már volt róla szó, szerepelt egyszer a lapban, ám aztán: vége, nincs tovább.

9

A sikertelen integrálódási kísérletnek, értelemszerűen, következményei is lettek. Az egyik nyilvánvalóan Illyés és József Attila viszonyának átrendeződése. A „lift" Illyést „fölfelé", József Attilát „lefelé" vitte – kapcsolatukba így, egyelőre csak latens formában, beépült a személyes feszültség eleme, amely utóbb, több fázisban, fölszínre is tört. A másik: Osvát Ernő, bár nem hallgatható el némely érdeme, elhibázott döntései révén nem megerősítően szólt bele József Attila életébe és pályájának alakulásába, hanem – legalábbis a költő érzékelése szerint – akadályozójaként. Ez nagyon plasztikusan megmutatkozik, ha számba vesszük József Attila Osvátról való megnyilatkozásait. Bár jó barátja, Németh Andor Osvát halálakor még úgy jelenítette meg a szerkesztő öngyilkosságát, mint amellyel „megcsalta" pártfogoltjait – Tersánszkyt, Illyést és József Attilát (Németh 1929, újraközölve OEKK 463–464.) –, ám ez már alighanem csak Németh személyes vonzalmairól árulkodott. Maga a költő, nem is sokkal később, másképpen vélekedett. Az *Előőrs* 1929. december 21-i számában, *Bűbáj* főcímmel közölt glosszáiban két összefüggésben is megfricskázta korábbi barátja, Komlós Aladár Osvát-„siratóját". Az *Éles elme* című glosszában idéz egy passzust Komlóstól *(„Rendkívüli fogékonysága, éles, mondhatnám túl éles esze* [volt], *amely fogalomzavart tudott megállapítani ott is, ahol nem volt")*, majd így kommentálja e mondatot: *„Ez finom állítása volna a fonák halálú szerkesztő gyengeelméjűségének s annak is tartanók, ha nem áradna Komlós egész cikkéből a háladatos rajongás, amiért ilyen kritikusokat felnevelt"* (JATC 1/1:211.). Nem kétséges, ez a kommentár bizony egyszerre vág Komlós és „fölnevelője", Osvát ellen. S hogy József Attilának ekkor igazában talán nem is Komlóssal, hanem Osváttal volt „baja", az *Idézet* című másik itteni glosszája tanúsítja. Ezt, mivel úgysem hosszú, érdemes egészében idéznünk: *„»Irodalom és irodalmi élet nem egy« idézi Osvát egyik »aforizmáját« Komlós Aladár fent említett éles elméjű cikkében. Emlékezetes, hogy Osvát elgondolt és közzéadott egynéhány ilyen bölcsességet a Nyugat amúgyis színtelen szintjét óhajtván óvni, az egyik reggeli lapban. Annak idején hanyatt-homlok idézgették Osvátot – munkatársai és Komlós Aladárt csak dicsérni kívánjuk ezúttal, mert íme kitart mellette s a feledésbe merült közhelyeket – lám – holta után is mestere ajkára adja"* (JATC 1/1:211.).

Sapienti sat. Ez bizony „törlesztés" – bár meg kell mondani, nem teljesen indokolatlan ez a kritika. Osvátnak szerkesztés közben kiformálódott elveit mindenesetre *„feledésbe merült közhelyek"*-ként jeleníti meg.

S Osvát negatív megítélését később sem korrigálta. Évekkel később, 1931-ben, Kassák Lajos *35 verséről* írva, Osvát megint csak negatív hangsúllyal jelenik meg kritikájában. Jellemző, hogy ebben a Kassák költészetét levágó avantgárdellenes írásában Kassák azért is kap tőle, mert a könyv záródarabja – Osvátra emlékezik, nevét pátosszal emlegeti és „csupa nagybetűvel" írja (JAÖM 3:113–114.). Bírálatát József Attila így vezeti föl: *„A könyv címe: 35 vers, 66–100-ig, mind számozva. Azonban kerülközik egy 36-ik közlemény is, az egyetlen, amelynek címe is van, az egyetlen, amelynek törés nélküli összefüggő értelme is van, és amelyet talán ép emiatt nem tekint Kassák versnek. Hanem valami fontosabb közleménynek, hiszen, mondom, ebben értelmesen beszél, sőt könyve végére teszi, kihangzásul, befejezésül. Címe »Emlékezzetek rá«. De kire?"* – kérdezi, majd magát Kassákot idézve válaszol is a föltett kérdésre: *„»[…]*

a neve Osvát Ernő« – »milyen jóságosan kemény ember volt ő s mi most itt állunk valamennyien árván a szomorúság fekete kendőjében nincs lámpánk, amit meggyújthatnánk az ő dicséretére nincs ládánk, amibe összegyűjthetnénk az ő ajándékait«. Tehát Osvát Ernőre emlékezzünk" (JAÖM 3:113–114). S emlékezik is: *„Emlékezünk. A polgári gondolatot e »jóságosan kemény ember« kíméletlenül képviselte balfelé."* Majd ő is kérdez: *„Felénk indult-e 53 esztendővel ezelőtt, amikor mi még nem is éltünk […] – felénk indult-e el vagy kik felé?"* (JAÖM 3:114.). Világos beszéd ez, ellenszenve „átjön" a szövegen. S nemcsak az explicit „osztályharcos" dogmatika érvényül az okfejtésben, de a személyes sérelem is – szerinte, ellentétben Kassák vélekedésével, Osvát *nem* „felénk" indult el, azaz nem az ő költészetét készítette elő.

Ez a sérelemként megjelenő helyzetérzékelés, azt kell mondanunk, bár sarkos, nem indokolatlan. Osvát, mint szerkesztő, korábban csakugyan élt és visszaélt szerkesztői hatalmával. S azzal, hogy bizonyos költők szövegeit nyilvánosság elé segítette, József Attila elől viszont elzárta ezt a lehetőséget, nem egyszerűen „tévedett", hanem – legalábbis a József Attila-életmű távlatából nézve – *önkénye* szerint alakította az irodalmi nyilvánosságot. *A művészet metafizikájá*ban (és származékaiban) megjelenő, elméletileg megalapozott művészetértés nézőpontjából ugyanis az Osvát szerkesztési elveit tömörítő „aforizmák" csakugyan nem többek, mint „közhelyek". Maga a szerkesztői gyakorlat pedig, láttuk, éppen a korszak legjelentősebb új költőjét „szűrte ki" a *Nyugat*ból.

Aligha véletlenül. Osvát minden jel szerint a maga elképzeléseit akarta igazolva látni a közölt költők írásaiban, ahelyett, hogy az attól lényegileg különböző, ám valódi tehetségnek is teret nyitott volna.

Irodalom

Domokos Mátyás szerk. 2006: *Illyés Gyula József Attiláról.* Bp.

Fenyő László 1928: *A „Független művészek" előadóestje.* Nyugat, április 16.

Gellért Oszkár 1985: *„Pillangók és legyek"* = OEKK 353–356.

N. Horváth Béla 1991: *Két költőről. Illyés Gyula és József Attila kapcsolatának történetéhez.* = Jelenkor, 9. sz. 739-746.

Illyés Gyula 1933: *Osvát.* Magyar Hirlap, okt. 29., újraközölve: OEKK 521–525.

Illyés Gyula 1971: *Edző kudarc.* Népszabadság, szept. 12., újraközölve: Domokos szerk. 2006. 12–20.

Illyés Gyula 1991: *Naplójegyzetek 1975–1976.* Bp.

Illyés Gyula 2008: *A hit dolga.* = Forrás, 4. sz. 3–6.

JAlev: *József Attila levelezése.* Közreadta H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin és Stoll Béla. Sajtó alá rend. Stoll Béla. Bp. 2006.

JAÖM: *József Attila összes művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok.* Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós. Bp. 1958.

JATC 1/1: József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek.* Közzéteszi Horváth Iván et al. Bp. 1995.

JATC 1/2: József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Magyarázatok.* Írta Tverdota György. Bp. 1995.

József Jolán 1940: *József Attila élete.* Bp.

KJA 1: *Kortársak József Attiláról 1. köt.* Szerk. Bokor László, sajtó alá rend. Tverdota György. Bp. 1987.

Komlós Aladár 1967: *Emlékezés József Attilára.* = K. A.: *Táguló irodalom.* Bp.

Lengyel András 2005: *A Nincsen apám se anyám ősváltozatának töredéke.* Forrás, 4. sz.

Lengyel András 2008: *Mikor keletkezett az Illyés Gyulának című József Attila-vers*? Kézirat.

Nemeskéri Erika 2002: *Osvát Ernő testamentuma. A Nyugat folyóirat irattárának története.* = *Pillanatképek a hazai irodalomtudományról.* Szerk. Kenyeres Zoltán és Gintli Tibor. Bp. 136–143.
Németh Andor 1929: *Osvát Ernő temetése.* A Toll, 30. sz. 17-19. újraközölve: OEKK 462–465.
OEKK: *Osvát Ernő a kortársak között.* Vál., összeáll. és sajtó alá rend. Márványi Judit és Kőszeg Ferenc. Bp. 1985.
ÖM 1952: *József Attila összes művei 1–2. köt. Versek.* Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós és Waldapfel József. Bp.
ÖV 1984: *József Attila összes versei 1–2. köt.* Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Bp.
ÖV 2005: *József Attila összes versei 1–3. köt.* Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Bp.
Reichard Piroska 1985: *Osvát Ernő jegyzetei.* = OEKK 106–116.
Szabolcsi Miklós 1992: *„Kemény a menny". József Attila élete és pályája 1927–1930.* Bp.
Szigeti Lajos Sándor 1995: *„Nemet intek én is". Illyés hazatérése és műfajébresztése.* = Sz.L.S.: *Modern hagyomány. Motívumok és költői magatartásformák a huszadik századi magyar irodalomban.* Bp. 148–164.
Szilágyi Judit 2008: *Apakomplexus a Nyugatban. Vázlatok Osvát Ernő és a nyugatosok viszonyához.* Vigilia, 2. sz. 88–96.
Vágó Márta 1975: *József Attila.* Sajtó alá rend. Takács Márta. Bp.
Varga Katalin összeáll. 2005: *„És ámulok, hogy elmúlok". József Attila-iratok.* Bp.
Zelk Zoltán 1984: *Illyés Gyula.* = *Illyés Gyula emlékkönyv.* Vál. és szerk. Illyés Gyuláné. Bp. 25–27.

Schéner Mihály

A képzelet szárnyán

Olasz Attila festészetéről

Mély nyomot hagyott bennem a huszonegy éves Olasz Attila kiállítása, melyet a Fiatal Iparművészek Stúdiója Egyesület galériájában láttam Budapesten. Sokoldalú, összetett, expresszív, szürreális művészet tárulkozott ki előttem, s mivel hatvan évvel ezelőtt magam is az expresszionizmus útján indultam el a pályámon, úgy gondoltam, utamon sok olyan tapasztalatot szereztem, amellyel segítségére lehetek szépen ívelő pályáján fiatal kollégámnak. Ezért beszélgetésre invitáltam.

Elmondtam neki, hogy a művészek útja nem diadalmenet, a múltban sem volt az, mindig is sok volt a buktató, ráadásul a szemléleti konfliktusokkal is számolni kell. Miközben rendszerek uralkodnak és változnak, új művészeti stílusok születnek. De nem csak a régi és az új ütközésével találjuk szemben magunkat. A még alakulóban lévő útja még nehezebb, mert nem csupán a tőle, az önmagától eltérővel, hanem még önmagával is szinte életre szóló harcot kell vívnia, hogy saját magát megismerje és hogy másokkal elismertesse a maga művészetét. Van még valami, ami nagyon fontos az alkotó útján. Epiktétoszt, a sztoikus filozófust idézem: *„Tudnunk kell választani a külső dolgok rabszolgasága és az erkölcsi szándékok szabadsága között, csak ez utóbbi áll hatalmunkban teljesen, ezt nem kezdheti ki külső támadás."*

Indulásáról kérdeztem először ifjú kollégámat. Megtudtam, hogy tizenhat évesen Pataki Ferenc festőiskolájába járt és a Szent Imre Klubban állított ki. Attila irodalmárcsaládba született, édesapja a *Tiszatáj* főszerkesztője, egyetemi tanár. Édesanyja annak a kitűnő szellemű Baranyai Kálmánnak a lánya, aki a békéscsabai gimnáziumban osztálytársam volt, élen járt a matematikában és a művészetben. Meggyőződésem, hogy az otthonról hozott, kapott inspirációknak szinte egész életre szóló, meghatározó szerepük van, jelen esetben is paradigma-allúzióknak tekinthetők.

Önmagáról, ars poeticájáról Attila elmondta, hogy nem az illusztratívat és nem a geometrikust kereste, inkább fantáziájának teremtményeivel alakítja a maga organikus biológiai világát a valóságos térben és a kozmikus fantázia tartományában. Figuralitásban és emberábrázolásban folytonos alakváltoztatás figyelhető meg nála, mintha tűzhányó alakítaná a formavilágát. Mi hát a fantázia, hogyha nem Isten adománya, amivel az alkotó embert megajándékozta? Attila is a fantázia szárnyán repked, a fantázia az, amelynek révén újat teremt, létrehozza saját világát, amelyben semmi nem volt, hanem lett. Ez a művészet csodája.

A művek Attila agybugyborgásainak, a képzelet vulkán-protuberanciájának számunkra megfogható geológiai darabjai, áramláshullámai, a metamorfózis képei. Fantáziaalkotások lét és nemlét határán, közöttes állapotból, amelyből fenomenológiai létre születnek. Itt az alkotás filozófiai létté vált. Így hát Attila művei nem kérdőjelezhetők meg, inkább

csodálhatók. Színei expresszív forrásaiból erednek, dinamikus érzelmi erupciókból, majd elcsendesedésekből és a megtalált világban átélt otthonra találásokból származnak. Az expresszív festészet belső intuícióból táplálkozik, abban a spekulatív teoretikus vagy dialektikus hatásoknak minimális a szerepük. Tudjuk, hogy vannak színelméletek, teóriák, amelyekre egyes irányzatokat építettek fel, ilyen Vasarely op-artja, amellyel nyolcvanezer színárnyalatot kevert, vagy inkább mért ki famulusaival. Ha számba vesszük az expresszionista alkotók műveit, így pl. Chagall, Nolde, Soutine, Van Gogh, Kokoschka, Duren és Munch alkotásait, láthatjuk, hogy impulzív és sajátos belső világuk alakította színeiket. Ez a kolorizmus, ami kerüli a száraz és üres dekorativitást, s aki erre az útra lép, annak pályája során még sokat változhat és gazdagodhat a koloritja.

Fentieket 2003 nyarán vetettem papírra a fiatal alkotó műveivel való első találkozás után. Aztán kaptam meghívót Budapestre, a Bálint Közösségi Ház kiállítótermébe.

Meglepett, hogy Olasz Attila kolorizmusa milyen sokat fejlődött alig egy év alatt. Gazdagabb, telítettebb lett. Ez a nagy fejlődés arról győzött meg, hogy a művészben rejlő koloristaadottságok veleszületettek, amelyeket aligha lehet iskolai tanulmányok révén elsajátítani. Műveit látva boldogan állapítottam meg, hogy a fiatal alkotó színkultúrája telített és kiapadhatatlan lesz. A hideg és meleg színek kavalkádja az expresszív szürrealista formákon és a kozmikus hátterekben egyaránt érvényesül. Nincs üres része a kompozíciónak, nincs olyan rész, amely kevesebbet mondana színben. Meggyőződésem szerint, ahol nincs semmi, ott sem maradhat üres a kép. Akár tízszer, hússzor át kell menni ugyanazon a felületen, hogy ugyanolyan gazdag legyen, mint a formai tartalmakat hordozó részek. Például egy falfelületen látszólag nincs semmi, a kolorizmusban mégis öt fokonként változik színekben. Ezt látnia kell a művésznek, vagyis az üres falfelületek változatosságát színekben kell érzékelnie. Olasz Attila képein nincs egy üres rész sem, amelyet ne töltene meg tartalommal. Ez nem azt jelenti, hogy ez a színgazdagság mindig ugyanaz marad, a kolorista művészetnek ugyanis számtalan etapja van, amelynek révén a változatosság kialakul. Monet erre a paradigma. Idősebb korában eljutott odáig, hogy minden képe jelenséggé vált. A rouani katedrálisról például ötven variációt festett, s ilyenek a *Szénaboglyák* című képei is, amelyeknél a tárgyi valóság már szinte megfoghatatlan, remegő jelenséggé vált.

A témák Attilánál is szinte hangulati jelenségek, amelyekben a fedő és fedett felületek multiplikálódnak. Minthogy kozmikus áramlások töltik ki képeit, az égi és a földi jelenségek különös összhangot kapnak azáltal, hogy kolorizmusával képes betölteni művei tematikáját. Feltételezem, hogy művészete másokra is jó hatást fog gyakorolni. Már amennyiben a műveihez közelítőknek nemcsak látásuk van, hanem szemük is! Nem elég ugyanis a lexikai tudás a képek elemzésénél. A kolorista mű értékeit csak úgy lehet felismerni, és azokat értékükön megbecsülni, ha a hozzá közelítőnek szeme van hozzá. Ez pedig elég ritka jelenség a művészettörténeti elemzésekben.

A koloristák útja szép, de nem könnyű. Akinek az Isten megadta a színek örömét, és aki ezt a képességet ki is tudja művészetében fejezni, az éljen vele és adjon hálát Istenének!

Kiss László

Márai, a tanító

– Lőrinczy Huba: Az emigráció jegyében –

„mert ami volt, annak más távlatot ád a halál már."

(Radnóti Miklós)

Lőrinczy Huba 2005-ben megjelent tanulmánykötete három jól elkülöníthető egységből épül fel. A könyv első ciklusa öt regényt vizsgál; a második fontos irodalomtörténeti adalékokkal gazdagítja a szegénységgel egyébként sem vádolható Márai-filológiát; a harmadik blokk, amellett, hogy a „főszereplő" Simányi Tiborral folytatott levelezésének kulisszái mögé enged bepillantást, az *Egyszemélyes emigráció* fontosabb jellemzőivel ismerteti meg olvasóját.

A könyv leggyakrabban hivatkozott szövege az író *Napló*ja, amely voltaképpen – rendszeres idézése okán – bázisszövegnek tekinthető, s mint ilyen, Lőrinczy Huba kutatásának, érveléseinek alapját adja. Ezekben a szövegekben elvileg olyan gondolatok olvashatók, amelyek a kendőzetlen őszinteség jegyében keletkeztek, épp ezért a ragaszkodás hozzájuk egyúttal jelzi, Lőrinczy Huba milyen irányból közelít Márai felé. Nyilván ezért is idézi nem egy helyütt Julien Benda tanulmányát az „áruló írástudókról", amelynek Kosztolányi tollából származó parafrázisa (1929) komoly karriert futott be a huszadik századi magyar irodalomban. S ha már Kosztolányi szóba került – rá ugyanúgy érvényes, ami az őt olykor látványosan követő Máraira is, nevezetesen: a homo aestheticusként értett és értelmezett író szövegvilága erkölcsi tanulságoktól, kinyilatkoztatásszerű mondatoktól sem mentes. Nem véletlen, hogy a naplók felhasználása gyakran eredményez olyan értelmezői kísérleteket, amelyek egyszerre számolnak a homo aestheticus elveit valló, de a homo moralis feladatait sem tagadó Máraival, aki „elefántcsonttornyába" húzódva sztoikusan hűvös megállapításokat tesz a maga ásta szakadékba rohanó, elembertelenedett, gépies világról. Tanulmányíró és kedvenc szerzőjének összhangja valósul meg akkor, amikor Lőrinczy Huba szövegeiben figyelhető meg hasonló eljárás, aki a naplók alapos átolvasása és jegyzetelése-kommentálása mellett (közben) értelmezéseit, meglátásait – a filológia és a komparatisztika módszerére támaszkodva – a Márai-korpusz tágabb kontextusába is rendre beleilleszti, s figyelmeztet a szövegek (által fölvetett problémák) örök érvényű tanulságaira. A naplók állandó idézése miatt viszont furcsállható és megkérdőjelezhető a tanulmánykötet szerzőjének az a fentieknek némiképp ellentmondó megjegyzése, amely az *Ítélet Canudosban* elemzésekor dilettánsnak bélyegezi azokat az ötleteket, melyek *„a műalkotást művön kívüli dokumentumokkal, nyilatkozatokkal"*, naplóval, magánlevéllel értelmezik.

Lőrinczy Huba a kötetben tárgyalt négy történelmi regényt parabolaként olvassa. Így a *Rómában történt valami* című, 1971-ben befejezett Caesar-regényt is. Értelmezésében a parabola a lehető legáltalánosabb érvényű szöveg, *„a szerző konkrét időhöz nem kötődő embervíziójának foglalata"*. Ugyanakkor ahogy e mű kapcsán (is) új típusú krízisregényt

emleget – *„a szerző által má-már abszolutizált modell"* írja másutt –, és megállapítja, hogy nincs hős, csupán „statisztéria" van, a regény mintha a századfordulós válságjelenségre, különösen az eltömegesedésre emlékeztetne. Mindezek mellett a referenciális olvasat lehetőséget sem veti el, egy gondolatmenete szerint *„ha az ókori Róma bizonyos vonatkozásokban New York* is, *a Római Birodalom bizonyos vonatkozásokban az Amerikai Egyesült Államok* is". Ezenkívül rámutat Márai és Caesar „hasonlóságára", s az egymásra vetülő történelmi síkokról vallott nézeteit meggyőző nyelvi bizonyítékokkal támasztja alá. Szinte észrevétlenül a parabolagondolathoz kapcsolódik a tanulmánykötet szerzője akkor is, amikor Márai szándékain gondolkodva kimutatja, mit lehet értenünk azon, hogy megírni a „másik", az „igazi" történelmet, az alulról jövőt, a hétköznapi emberek sohasem változó világát – tovább bonyolítva ezzel a történelmi regény eléggé terhelt fogalmát.

A tanulmány bevezetője arra a kérdésre keresi a választ, hogyan lett a „homályos" ötletből szándék és akarat. Hogyan generálták mind biztosabban a regény ötletét Márai olvasmányélményei, utazásai – ez legalább annyira meghatározza az értekezés szerkezetét, mint annak fölvetése, mit jelent az egyéniség, hogy Caesart erő vagy gyengeség jellemezte-e, eretnek volt-e vagy diktátor, s mennyiben lehetséges, hogy a két pólus valójában: *egy.*

A *Sok mondat a zsarnokról és a zsarnokságról* című tanulmány, miközben Lőrinczy Huba értelmezői karakterének szinte minden jegyét magán viseli, szinte széjjelfeszíti önnön kereteit. Érezni, hogy bizonyos elhallgatások és utalások, még inkább segítendő az olvasót, részleteikben belekívánkoztak volna a dolgozatba. Az elnagyoltnak érzett bekezdések, a hevenyészettnek látszó megjegyzések és kiegészítések kifejtése valószínűleg abban a bizonyos monográfiában történt volna meg, amelyet Lőrinczy Huba megírni szándékozott, és amely az eddig publikált tanulmányoknak lett volna kiegészített, kibővített: szerkesztett antológiája.

A „Róma-tanulmány" párdarabjának tekinthető a második ciklus alapszövege, az Illyés Gyula és Márai Sándor kapcsolatát körbejáró értekezés, az *„Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék..."* című. *Kettejük* kapcsolatát, hiszen nem kizárólag Márai szemszögéből vizsgálja a *Puszták népe* szerzőjét: Illyés szövegeinek felidézésével maga Márai is megmérettetik. Lőrinczy Huba megállapítása szerint az alkati különbözőség eleve elrendelte a két író konfliktusát, esetükben tehát elsődlegesen *„magatartás és magatartás, eszmerendszer és eszmerendszer között"* figyelhető meg olyan összeférhetetlenség, amely a népi-urbánus tengely mentén mutatja föl ezt a *„mély gyökerű, de hosszú időn át lappangó ellentétet"*. A tanulmány így – alcímével ellentétben (Egy elfogultság története) – nem pusztán Márai Sándor Illyés-képét rajzolja meg: a naplórészletekből vett idézetek segítségével elsősorban a két író kapcsolatának történetét kapja az olvasó. A naplók felhasználása ebben az esetben különösen fontos, hiszen így a tanulmány hitelesebben vázolhatja fel, hogyan lett a kezdeti vállveregetéses elismerésből, barátkozásból kölcsönös megvetés, miközben nem próbál igazságot tenni, s minduntalan érzékelteti, hogy a két író ellentéte nem passzírozható a jó és a rossz egyértelműnek gondolt, épp ezért semmitmondó kategóriájába. Az értekezésben olvasható idézetekből kitűnik, hogy Márai nem a népi irodalmat kárhoztatta, sokkal inkább az a kétszínűség aggasztotta, amely – szerinte – az általa ostorozott „népi" írókat jellemezte (pl. Németh Lászlót vagy Veres Pétert). Lőrinczy Huba rámutat, hogy Márai voltaképpen az „igazi", a valóságos értéket teremtő, a világot a maga bonyolultságában fölmutató irodalmat féltette a második világháborús években és az 1945 után megnyilvánuló haszonleséstől. Épp ezért tűnik túlzásnak a szerző megjegyzése, miszerint *„Márai szinte kizárólag az önző, kapzsi, harácsoló, haszonelvű lényt látta*

meg a falusi emberben, a parasztban." Érdekes irodalomtörténeti adalék a témához, hogy a két „ellentétes szekértáborhoz" tartozó író szembenállásának neuralgikus pontja a gyakran hivatkozott Petőfi volt, akinek emberi kvalitásait Márai rendre elítélte, miközben művészi érdemeit nem feledte méltatni.

Az urbánus-népi konfliktus áttételesen a Jézus- (Júdás-?) regényről, a *Harminc ezüstpénz*ről írott tanulmányban is megtalálható (Jézus – Júdás), amely kritikai észrevételekkel is illeti a művet. Fontos megemlíteni, hogy nincs ezzel egyedül: Lőrinczy Huba megjegyzése a *Szívszerelem* után tervezett legutolsó Márai-regényről *(„Talán jobb is, hogy nem írta meg.")* arra enged következtetni, hogy a művek „üzenetének" fontossága nem írhatja fölül az esztétikumot. Folytatván a gondolatmenetet: Lőrinczy Huba kritikus természetű megjegyzései nem pusztán a *Harminc ezüstpénz* következetlen megkomponáltságára *(„rendhagyó, »szabályszegő« epikai alakzat [...] nincs a műnek egységes epikai arculata")*, nem is csupán műfaji eldönthetetlenségére vonatkoznak (ami önmagában egyébként, ha a szöveg hitelesen szólal meg, nem lehet kritika tárgya), sokkal inkább a megterhelő szentenciózus-esszéisztikus szöveghelyek túlhajtásait kárhoztatják. Az *Esszébe ágyazott krizisregény* című tanulmány először ugyancsak a „vajúdás" (nomen est omen), a mű keletkezésének nyomába ered – mi tartott és miért az 1947-es első változat papírra vetésétől az 1983-as megjelenésig, s mi célt szolgáltak a kétnyelvű (magyar, német) próbálkozások.

A filológusi munkát követően a regény narrációjának és filozófiai hátterének fölfejtését végzi el a szerző. Az ezeket érintő értékes meglátások meggyőzően bizonyítják, hogy Lőrinczy Huba a *Harminc ezüstpénz*t, bár érzékelteti a szöveg többrétegűségét, elsősorban ugyancsak válságregénynek tartja, mégpedig olyannak, amely analógiát mutat a regény keletkezésének kora, azaz a XX. század és a regénybe foglalt történések ideje, vagyis az I. századi események között, s úgy mutatja meg *„a civilizációvá dermedt* fausti kultúra" végét, ahogy a regényben ábrázolt korszak *„a civilizációvá dermedt* apollóni kultúra" krízisét. Lőrinczy Huba a tanulmány József Attilától származó mottójának szellemében figyelmezteti olvasóját, hogy Márai regényében nem a múlt tart tükröt a jelennek, hanem ellenkezőleg, a jelen konfliktusai alkalmasak arra, hogy bennük az I. századi történések átélhetőbbek, megismerhetőbbek legyenek: *„Márai a jelen felől közelít a múlthoz, saját korának viszonyai, gondjai, jelenségei segítenek neki fölfogni a hajdani viszonyokat, gondokat, jelenségeket."* S jóllehet olvasás közben fölmerülhet a kérdés, miért volt Márainak szükséges épp *ezt* a korszakot „fölfogni", Lőrinczy Huba a regény számos részletével igazolja a filozofémát. Pedig az *Ítélet Canudosban* című regényt tárgyaló, már említett munkája mind a szóban forgó, mind a Canudos-, mind a Róma-regényről, de még az *erősítő*ről is úgy nyilatkozik, hogy *„a bennük megidézett múlt nem önmagában, nem pusztán önmagáért létezik, hanem azért, hogy tükröt tartson mintegy a »jelennek«, legyen ez utóbbinak előképe, párhuzama, szemléltető ábrája."* Nézeteihez a „filozófiát" Spengler és Taine, illetve Nietzsche műveiből, szemléletéből meríti, s rá jellemzően nem mulaszt el morális tartalmakat fölmutatni, ahogy az a tárgyalt tanulmány végére biggyesztett költői-retorikai kérdésben olvasható: *„De hol késik az újabb Messiás, s az újabb kultúra?"* Megjegyzendő, hogy Spengler neve, hatása az ugyancsak inkább krízisregényként, kultúrakritikaként, semmint „valódi krimiként, és ugyanúgy bírálói figyelemmel olvasott *Szívszerelem*ről szóló tanulmányban is felbukkan, sőt a szerző szerint egyenesen *„Márai egyik legnagyobb eszméltetőjéről van szó"*.

A *Harminc ezüstpénz*ből ismerős szimultaneitást alkalmazza a *Hordalékok és diáriumok eszmecseréje* című értekezés, amely a „párhuzamos olvasás" módszerével vizsgálja Déry Tibor és Márai Sándor kapcsolatát, különösen ami a Déry „hordalékai" és Márai

naplói közötti „megfeleléseket" illeti. A vizsgálódás alapja megint csak leginkább a „civilizáció-kritika" fogalmával írható le, melynek háttere a korábban már emlegetett krízishelyzet. Lőrinczy Huba ebben a tanulmányában egyfelől, a műfaji különbségeken túl, a két író lelkialkatának alapvető és átjárhatatlan különbözőségeire figyelmeztet (leegyszerűsítve: Déry mint kommunista, Márai mint polgár), másfelől az említett művekben megfigyelhető és hangsúlyos közös vonásra irányítja a figyelmet, ami nem más, mint *„a följegyzések meditatív, elmélkedő-eszmélkedő karaktere, illetőleg bizonyos témák, nézetek, konzekvenciák felötlő hasonlósága, némelykor szinte azonos mivolta."* Az apróbb különbségeket nem számítva, a két író példának okáért közel ugyanúgy nyilatkozik az öregségről, s bár *„Déry érzelmesebb [...] kifejtőbb"*, *„Márai tárgyilagosabb [...] szófukarabb"*, lényegi üzenetük egybevág: *„elveszítették a kapcsolatot hajdani, ifjonti önmagukkal"*. A nyelvről, ennek kapcsán magyarságukról, hazaszeretetükről vallott gondolataik úgyszintén egybecsengenek (ami, úgy tűnik, Márai esetében érdekesebb és messzebbre mutató). Lényegesen nagyobb hangsúlyt vet azonban a tanulmány szerzője arra a művészi, mert a *teremtés* értelmét is kétségbevonó aggodalomra, amit a világ állapotának látványa vált ki a két íróból. Ennek megfelelően Déry és Márai nem csupán a ború prófétájaként mutatkozik meg előttünk *(„mindketten hírt adnak a kozmikus elveszettség és céltalanság tragikus élményéről")*, s nem csupán a tudomány eredményeit figyelik növekvő aggodalommal – egyenesen az embert teszik felelőssé önnön tragédiájáért, amely ráadásul a vonatkozó időszakban (1964–1977-ig, amíg Déry „hordalékai" papírra kerültek) még korántsem teljesedett be. A tanulmányíró megállapítását idézve: *„a könyörtelen létharc gyilkos ösztön szereplőjeként avagy a massza elemeként az ember ijesztő lény; semmi jót nem várhatni tőle."*

Bár értekezése utolsó bekezdésének tanulsága szerint Lőrinczy Huba valószínűtlennek tartja, hogy ha Márai és Déry ekkoriban találkoznak egymással, *„bármiben is szót értettek volna"*, a fönti példák segítségével a két szövegvilág és alkotói magatartás helyenkénti olyan összhangzatát mutatja ki, ami legalábbis megkérdőjelezi a tanulmányzáró állítás igazságát.

A kötet levezetőakkordja két recenzió, jobban mondva, inkább kritika: az egyik Márai Sándor és Simányi Tibor „levélbarátságának" bemutatása, a másik egy alaposan megrágott, valósággal – és olvasása közben úgy érezni, joggal – szétcincált „forgácskötet", az *Egyszemélyes emigráció.*

Az előbbi, a *Kedves Tibor!* című munka, amely *„egy levélkapcsolat barátsággá mélyülésének folyamatát tárja elénk"*, hiánypótlást jelent a szerző számára. Róla írván, azontúl, hogy a kötetet övező szótlanságból kiindulva szóvá teszi *„a magyarországi Márai-befogadás kedvezőtlen átalakulását"*, evidensnek gondolt, de talán kissé sommás értelmezését adja a leginkább „kapcsolattartásra" szolgáló Márai-leveleknek, amelyek *„inkább életrajzi források, mintsem műalkotások [...] Ő nem ragyogó, líraian átszellemült, művészet- és létbölcseleti töltésű esszéket fogalmazott levél gyanánt, mint Rillce tette, hanem híreket közölt önmagáról, véleményt a világ bizonyos dolgairól, kért, kérdezett, praktikus tanácsokat adott stb."* A kötet szerkesztését illető kritikusi hang olykor iróniába csap át (amikor a számtalan helyesírási vétségről mint a kegyelet *„egészen különleges fajtájáról"* szól), amely egy ráncba szedett újbóli kiadás sürgetésével, végezetül egy máraisan ironikus-sztoikus mondattal fejezi be művét: *„Illúzióink persze nincsenek."*

Az *Egyszemélyes emigráció,* bár nem hallgatja el a könyv szükségességét és fontosságát, sőt dicséri a szerkesztői koncepciót és elszántságot (Salamon István műve), érezhetően jobban kihozza sodrából a kritikust. Minden addiginál indulatosabban ostorozza a pongyolaságokat, a stilisztikai hanyagságot, de nem feledkezik el a „tartalmi" elcsúszások-

ról, tévesztésekről sem, például a kötetben megkérdezett szerzők kitüntetéseivel kapcsolatban (jelesül: Borbándi Gyula és Hubay Miklós érdemrendjeit miért nem tüntették föl, amikor mindenki másét igen).

Lőrinczy Huba tanulmányainak stílusa olvasmányos, könyve nem csupán irodalomértőknek ajánlható. Szövegeit közérthető, tiszta nyelv jellemzi – egyrészt tartózkodik az elméleti terminusok túlzott használatától (már könyve előszavában, amikor *„a templomi áhítattal övezett"* Paul de Mantól idéz, elhatárolódik a túlságosan teoretikus irányzatoktól és álláspontoktól), másrészt, a tárgyalt íróhoz méltón, stílusa kissé arisztokratikus, amit leginkább az archaikus ízű szavak használata eredményez (diárium, nem hágy kétséget, etc, editio [sic!]).

Az *utolsó* könyv bevezető sorait ma már fájdalmas olvasni. *„A szerző immár monográfia írására készül"* félmondat egyértelművé teszi, hogy a tárgyalt kötet értekezései egy teljesebb munka részeiként olvashatók, *„egy másik, még nagyobb munka kezdetét"* mutatják. A 2007 őszén eltávozott szombathelyi irodalomtörténész pályájának méltó és megrázó befejezése ez a szenvedélyes Márai-rajongásról valló tanulmánykötet.

(Savaria University Press)

Ilia Mihály
Könyvek árnyékban

A nagy irodalmi mozgások, nemzedékek látványos fogadtatása, irodalmi és nem irodalmi vitákat provokáló megjelenése bizony csak árnyékban hagy sok szerzőt, könyvet, jelenséget. Utóbb, ha olvassuk ezeket az árnyékba került könyveket, érezzük, hogy a kanonizált művek kevésbé érthetők ezek nélkül, a kor sokféle jelensége néha jobban tükröződik bennük, mint a „futtatottakban", kis világukban mélyebbre ásnak és látnak a kortársi művészeti életben, mint mások. Sorsuk nem mindig az elfeledés, gyakorta az újrafölfedezés hozza ki ezeket az árnyékból, korhűségük nem mindig bilincs, kis világukat nagy részletességgel tudják fölidézni, igazi élettragédiákat tudnak látni és megírni. Ragaszkodásuk az elődökhöz nem utánzás, hanem folytatás, a hely szelleme erősebben köti történeteiket olyan nem közismert helytörténeti, művelődéstörténeti mozzanatokhoz, amelyek nem viselik magukon sem az egyetemes emberi bélyeget, sem pedig a magyar sorskérdések bélyegét, mégis bensőségesen idézik meg történetekben az embert gazdag változatokban.

Ilyen szerzőnek gondolom én *Bordás Győző*t, akinek sokadik kötete 2008 tavaszán jelent meg a Forum Kiadónál: *Az Úr órája* címmel. A szerző mint a Forum egykori vezetője, szerkesztője vált ismertté, igen gazdag képzőművészeti, irodalmi publicisztikája mellett több regény írója is (*Fűzfasíp* 1982, *Csukódó zsilipek* 1995, *Katonaszökevény* 2004), a két Pechánról szóló képzőművészeti kismonográfiája (illetve ugyanennek a két művésznek az életművét bemutató album, amelyet Bel Durancival közösen készített), két publicisztikai kötet is a neve alatt jelent meg. Az 1948-ban Verbászon született szerző éveit illetően a Symponemzedék első korosztályába is tartozhatna, hiszen pályafutása párhuzamos az övékkel, sőt gyakorta nagyon is érintkezik azokéval a *Magyar Szó* vagy a *Híd* szerkesztőségében végzett munkája révén, a Forumnál töltött évei alatt pedig éppen ennek a nemzedéknek a legjelesebbjeit segítette. Csáky S. Piroska: *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006* című hatalmas könyvészeti munkájában rekonstruálható, hogy B. Gy. hogyan járul hozzá ennek a nemzedéknek irodalmi kiteljesedéséhez. Persze a szerkesztő, kiadói igazgató nemcsak híveket szerez, hanem ellenségeket is. Ilyenkor, ha ez a valaki író is, bizony csak ki van téve a szakma különös figyelmének, az irodalmi világ nem bánik vele kesztyűs kézzel, vagy elhallgatják, vagy megértőn, de kicsit a kiskorúnak kijáró iróniával szólnak róla. Bordásnak – úgy látom – mindkettőből kijutott, pedig egyikre sem szolgált rá. Irodalmi publicisztikájában bőséggel szólt kortársairól, a bácskai magyar irodalom hőskorának képviselőiről, akik közül többen kiadójának szerzői lehettek még, és B. Gy. személyes kapcsolatot tarthatott saját nemzetisége irodalmi múltjának képviselőivel. Regényei tulajdonképpen családtörténetek, a saját családja története, ezekben is, mint novelláiban, erősen működik a dokumentarizmus. A szülőváros, Verbász, illetve a származás kis faluja, Feketics terein és utcáin sétáltatja meg hőseit, akik minden írói fikció nélkül a történelemben, e térségek tragikus történelmében mozognak. Nevezhetném divatos szóval

sorsregényeknek Bordás műveit, de a szerző nem erre a regénytípusra tendál, gazdag szereplőgárda, dúsan burjánzó események és a lokális világ specialitásai teszik különössé írásait. A soknemzetiség világába került kisváros (magyar, német, szerb) élete nem csak regényeinek, novelláinak tárgya, s ezekben Bordás Győző jó tanítványa és folytatója Pap Dánieltől Herceg Jánosig mindazoknak, akik ezt a világot műveikben megörökítették. A kisvárosi különcök, akik híven fejezik ki e térségek embereinek sorsát, éppúgy jelen vannak B. Gy. írásaiban, mint Tolnai Ottóében vagy Gionében.

Bordás Győző új kötetének műfaji megjelölése a szerző szerint: Dokumentumnovellák és tárcák. Verbász német, szerb és magyar világa (jobbára a 19. század második felében) kitűnően idéződik föl több írásában is, melyekben a szerző kedvvel használ olyan levéltári iratanyagot, naplót, hivatalos iratot, melyek írói szándékának megindítására vagy kifejezésére szolgálnak. Persze az olvasó hol hiszi, hol nem, hogy ezek valóságos dokumentumok, a szerzői szándékhoz úgy hozzásimulnak, hogy nem olvashatjuk mindig annak, aminek nevezve van. Bordás jól rejti a fikció és tényanyag összevarrásának szálait. Különcei néha világhírre vergődnek, a kor technikai újdonságai használói (kerékpár, autó) eszünkbe juttatják „a röpülő Vucsidol" történetét, mint irodalmi előfutárét, persze van dokumentum, mely nem kétségesen az, az *Összefoglaló jelentés* című elbeszélés azt a megdöbbenést örökíti meg, amikor a pesti Történeti Hivatal anyagában a szerző saját nevét is fölleli meg festő barátjáét, Maurits Ferencét. Ez igazán dokumentumnovella az eredeti jelentés idézésével, de a rettenet, amit átél a szerző, a közös múltunkra vonatkozik: hát így éltünk? Talán először bukkan föl a nem magyarországi magyar irodalomban ennek a közös félelemnek a múltbeli dokumentuma.

Regényei mellett több novellájában is kedvvel idéz családi iratokat B. Gy.

Az egyik legfurcsább ilyen dokumentumjátéka a *Családi címer* című írása, amely a nemesi oklevél megújításának történetét mondja el, már maga a tény is furcsa, hiszen éppen Jugoszláviában, azaz most Szerbiában a magyar nemesi származás oklevéltörténete nem egészen aktuális dolog, sőt, talán nem is illedelmes némelyek előtt. De ha az olvasó megnézi az 1793-ban kiadott bizonyítványt, mely a nemesi származás igazolása, nagyot derülhet az aláírók nevén, s talán a szerző maga is erre akarta irányítani a figyelmet. Az aláírók ezek: Piukovity Ágoston, Kénéy Antal, Fraticsevics Pál, Lukareczki Volarich János, Vojnits Barnabás, Jáhó Péter, Eremits Lukács, Almási Antunovits Pál. A magyar nemesi igazolást jobbára szerbek és bunyevácok írták alá, állították ki. (Erre szoktam volt mondani, hogy az élet abszurd, nem az irodalom.)

A *Levél a túlvilágra* című írása Márai Sándornak szól, 1999. április 18-án kelt Újvidéken. Ez bizony a bombázások ideje, a szerző személyes veszélyérzete, a kiszolgáltatottság panasza az íróelődhöz, aki az otthontalanságot nemcsak megírta, hanem át is élte. Az íráson elgondolkodhat a hazai olvasó: ugyanis a jugoszláviai, vajdasági magyarság nem úgy élte át a bombázásokat, mint a hazai.

Nekik ez nem a milosevicsi rendszer megbüntetése volt, hanem személyes veszélyeztetésük, mindennapi életük tárgyainak pusztulása. A Duna-hidak lerombolását más szemmel nézte a parton sétáló Bányai János, Maurits Ferenc és Bordás Győző, mint a híreket halló magyarországi polgár. Ezt az érzést írja Bordás Győző a Máraihoz címzett levélben, ezen az itthoni olvasónak el kell gondolkodnia.

Bordás olvasmányos elbeszélő, saját nemzetiségi irodalmi múltja, művészeti értékei, családtörténetei gazdag anyaga írásait kiemelik a lokális érdekességből, és ezt a különös vajdasági kisvárosi világot, illetve a soknyelvű nemzetiségi nagyvárost (Újvidéket) jó irodalmi anyaggá gyúrja és érdekessé teszi olvasója számára. *(Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2008)*

Várnai Pál

Kisvárosi út a holokauszthoz

Végső István–Simko Balázs: Zsidósors Kiskunhalason

A két fiatal történész könyve végigkíséri a halasi zsidóság sorsát a kezdetektől napjainkig, amikor az igen kisszámú zsidó közösség még mindig képes fenntartani egy hitközséget. Megtudjuk, többek között, hogy Kiskunhalason 1744-ről már van adatunk egy zsidó gyapjúkereskedőről. Hogy az utána következők gyapjú-, bőr- és gabonakereskedelemmel foglalkoztak, majd pénz- és hitelintézeteket létesítettek, és hogy számuk, a rivális görög kereskedők visszaszorításával, rohamosan nőtt. 1795-ben 49, 1815-ben már 75 zsidó lakott Halason. A 19. század elején már volt imaházuk, iskolájuk és temetőjük. Három halasi zsidó polgár harcolt az 1848–49-es szabadságharcban. A legtöbben az 1870-esés 1880-as években érkeztek Halasra. A hitközség hivatalosan ortodox, de ez az ortodoxia igen laza volt. Az ünnepeket megtartották, de a zsidók többségének életmódja nem különbözött a más felekezetekhez tartozókétól: gyorsan asszimilálódtak. A helyi református gimnázium is szívesen fogadta a zsidó fiatalokat. Az igazán vallásosak, a „bócherek", a „pajeszosok" Észak-Magyarországról jöttek és a szegényebbek közé tartoztak. A zsinagóga körül éltek és a hitközség, valamint a jobb módú zsidók támogatására szorultak.

A könyv részletesen ismerteti, hogy a 19. század második felére létrejöttek a zsidók életét segítő egyesületek: a Chevra Kadisa (Temetkezési Egylet), a Kiskunhalasi Izraelita Jótékony Nőegylet és a Betegsegélyző Egylet. Ezeket követték a valláshoz nem kötődő cégek: a Kereskedelmi Bank, a Mészhomokkő és Téglagyár RT, a Schneider cég és utódai (a későbbi Barnevál), ők voltak a város legnagyobb munkaadói. Zsidók üzemeltették a mozit, ők nyomták és szerkesztették a helyi újságokat is. Több zsidó nő vett részt a halasi csipke készítésében. Vezető szerepet játszottak a szellemi szabadfoglalkozásúak között, a kereskedelmi és bankélet területén. *„Ők jelentették a 20. század elején az igazi modern középosztályt"* – állapítják meg a szerzők. Zsidók alapították a Kiskunhalasi Kereskedelmi Kaszinót (később ez lett a Kereskedők Egyesülete, a „csarnok"), amely üzleti tárgyalások mellett baráti összejövetelekre is alkalmas hely volt. A férfiak ide jártak sakkozni, kártyázni, dominózni. Mint virilisták, a zsidók bekerültek a helyi képviselő-testületbe is. Ahogyan az 1848–49-es szabadságharcban, úgy az első világháborúban is harcoltak: közülük 68-ból 21-en estek el.

Mint mindenütt az országban – tudjuk meg a könyvből – az 1919-es Tanácsköztársaságnak voltak zsidó hívei és ellenzői, sőt kárvallottjai is. Míg néhányan támogatták a proletárdiktatúrát, jóval többen féltették üzleteiket, mi több, életüket, és „keresztény" barátaiknál húzták meg magukat. A fehérterror viszont egyértelműen zsidóellenes volt. *„A hírhedt Héjjas-különítmény tagjai barakkokba terelték a zsidókat."* Az Ébredő Magyarok Egyesülete zsidóellenes akciókat szervezett, plakátokat függesztett ki. Több zsidót őrizetbe vettek, közülük egyet, Schwarcz Ignác tanító fiát megölték. Huszonöt évvel később láttam, amint a kilencvenkét esztendős Icig bácsit, akkor a hitközség segédrabbiját tolókocsiban hurcolták el a halálba.

A könyvből sajnálatosan hiányzik az 1920-as törvénycikk, az ún. numerus clausus említése, amely 6%-ra korlátozta az egyetemeken tanuló zsidó fiatalok számát. Az ezt követő években sokan arra kényszerültek, hogy egyetemi tanulmányaikat Olaszországban, Németországban és Csehszlovákiában végezzék el.

A szerzők úgy látják, hogy mindent összevéve, a húszas és harmincas években, egészen az 1938-as első zsidótörvényig, a zsidók élete viszonylag zavartalan volt. Tevékeny részt vállaltak a város életében, az említetteken kívül alapítói és vezetői voltak a Kiskunhalasi Atlétikai Klubnak. Gyakran

hazafias beszédek is elhangzottak zsidó polgári vagy hitközségi összejöveteleken. Segélycsomagokra gyűjtöttek, segélyezték, többek között, a helybeli frontharcosok egyletét, a tűzoltókat, a Horthy Miklós Nemzeti Repülőalapot.

A könyvből azt is megtudjuk, hogy már az 1938-as első zsidótörvényt megelőzően is elkezdődött a zsidó felekezetű állampolgárok kiszorítása a gazdaságból, bár ilyen irányú hivatalos intézkedés még nem történt. Az 1898-ban megalakult Országos Hangya Szövetkezet kiskunhalasi részlege 1918-ban jött létre. Szerepe különösen megnőtt a Tanácsköztársaságot követő ellenforradalmi korszakban, majd a zsidótörvények idején. A Hangya, amelynek fő célja a nemzet védelme volt az idegen, liberális (értsd zsidó) érdekekkel szemben, erős konkurenciát jelentett a nagyszámú halasi zsidó kereskedőnek. 1938-tól kezdve megkezdődött az árjásítás. A helyi hivatalos közlönyökben egyre többet olvashatunk *„megbízható keresztény kézről”*, *„tevékeny fiatal magyar kereskedőkről”*. *„Itt volna az ideje* – így a Hangya vezetője –, *hogy egy jókötésű szövetkezeti férfi üssön szét a zsidók között.”* Egyre inkább a zsidók felelősségét firtatták mindenért. Az 1939-ben elfogadott zsidótörvény már jóval messzebb ment a zsidóság korlátozásában mind a gazdasági élet, mind az állampolgársági jog területén. Többen úgy próbáltak mentességet szerezni, hogy magas háborús kitüntetéseikre vagy ellenforradalmi tevékenységükre hivatkoztak, csekély eredménnyel. Végbement az egyesületi élet zsidótlanítása is, kizárták őket például az Úri Kaszinóból. Mindezek ellenére a Kereskedők Egyesületében továbbra is a hazafias hang uralkodott. Lelkesen üdvözölték a Felvidék és Kárpátalja visszatérését, s biztosították a „Kormányzó Úr Őfőméltóságát” törhetetlen bizalmukról. A zsidók gazdasági életből való kiszorításában fontos szerepet játszottak az újonnan megalakult keresztény egyesületek, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) és a Baross Szövetség, amely a halasi iparosok és kereskedők „nemzetmentő” tevékenységét volt hivatva elősegíteni. A zsidók vagyona fokozatosan „keresztény-nemzeti” kezekbe került. A MOVE kiskunhalasi megerősödését Pest megye alispánja, a hírhedt, s később a vidéki zsidóság tömeges deportálásáért felelős vitéz Endre László befolyása tette lehetővé.

A zsidókkal szembeni diszkrimináció mértéke jelentősen függött a helyi vezetők magatartásától, s a halasi vezetők nem voltak különösebben emberségesek. A jogszabályoknál és korlátozásoknál is rosszabb lehetett, hogy a hatóságok szabad kezet kaptak a zsidó magyarok megalázásában, „önkéntes” munkára rendelték és indokolatlan egészségügyi vizsgálatokra küldték őket. A már nem zsidó kezekben lévő *Halasi Újság* élen járt az uszításban, *„sárga foltos seregről”* cikkezett, *„förtelem, szenny, piszok a zsidó nagyvágók telepein”* – írta. Hivatkozva a keresztény társadalom tiltakozására, a városi gőz- és kádfürdő használatát korlátozták a zsidók számára, mert úgymond, az emberek jó része inkább lemond a fürdő használatáról, semmint azt a zsidókkal közösen használja.

A helyi korlátozások következtében, tudjuk meg a könyvből, a harmincas évek végétől egyre több üzlet került keresztények kezébe. Folytatódott az árjásítás, nem hosszabbították meg a zsidók bérleteit, nem adtak ki számukra iparengedélyt. A még meglévőkkel szemben pedig úgy próbálták felvenni a versenyt, hogy kirakataikba a „keresztény üzlet” feliratot helyezték. Később ez a folyamat tovább ment: *„Magyar, csak magyarnál vásárolj!” „Ha pénzed idegennek adod, fajtád árulója vagy.”* Plakátokon gyerekek kérdezik anyjukat: *„Ugye ez keresztény üzlet?”*. Nem volt jobb helyzetben az értelmiségi szakma sem. Korlátozták a zsidó ügyvédek és orvosok számát. Endre László számos törvénysértő intézkedést foganatosított. Hivatkozva a *„keresztény kereskedő társadalom egyhangúlag megnyilatkozott kérésére”* kitiltotta például a zsidókat a helyi piacokról. Ez a lépés, mutatják ki a szerzők, visszafelé sült el: jelentősen csökkent a piaci forgalom.

1942-től Halason is egyre inkább a zsidógyűlölő hangnem vált uralkodóvá. Ebben a *Halasi Újság* járt az élen, amely országos viszonylatban is a legradikálisabbak közé tartozott. *„Mindenki érzi, hogy akkor követte el ez az ország a legnagyobb hibát, amikor ezt a piócafajt a nyakára engedte, hogy a vérét szívja.”* A helyi Hangya vezetője, Hudi András, az egyik legvirulensebb zsidógyűlölő, hol *„piszkos zsidó propagandáról”* beszél, hol arról, hogy *„a rémhírterjesztés a zsidóság legkedvesebb csemegéje... Németországban már lógnának ezek a hitvány konkolyhintő zsidók.”*

Újabban gyakran olvashatunk arról, hogy az 1944-es német megszállásig Magyarország volt a zsidóság mentsvára, hogy itt még úgy-ahogy meg tudtak élni, az ország kapui nyitva álltak a szomszédos országok zsidói előtt. Hogy fizikai bántódásuk nem esett, nem hurcolták, ölték meg őket. Mindez nem kérdéses. Mégis, Végső István és Simko Balázs könyvének egyik nagy érdeme, hogy kutatásokra és dokumentumokra támaszkodva megmutatja, hogyan szorult a hurok fokozatosan a zsidók nyaka körül, hogyan történt gazdasági tönkretételük, hogyan lehetetlenítették el őket már jóval elhurcolásuk előtt, hogyan lettek páriák és bűnbakok szülővárosukban. Arról is olvashatunk a könyvben, hogy a

zsidó boltok voltak a legnépszerűbbek, nekik volt a legnagyobb forgalmuk. Meg lehetett volna említeni, hogy nevezetesek voltak arról, hogy hitelt adtak, mert megbíztak vásárlóik becsületességében. Erre azonban gyakran ráfizettek és tönkrementek.

Rosszabbodó életlehetőségeik ellenére – tudjuk meg az itt közölt születési és halálozási statisztikákból – a zsidók továbbra is bíztak a jobb jövőben és a kormányzóban, akitől, naiv módon, biztonságukat remélték. Kevesen próbáltak kivándorolni. Dr. Kálmán József, a város egyetlen szanatóriumának a tulajdonosa is bizakodó volt. A könyv idéz visszaemlékezéseiből: *„A külföldi rádiókból csupa jó hír érkezett. A magyar zsidóságban feléledt az optimizmus."* Feleségével úgy érezték, eljött az idő, hogy első gyermekük megszülessék. *„Ki gondolt arra, hogy nemsokára jön a német megszállás."* Nem sokkal ezután történt, hogy a betegéhez siető orvost, a „piszkos zsidót" lelökte kerékpárjáról és internálással fenyegette meg egy őrmester.

Amikor 1944. április 28-án megszületett a zsidók gettósításáról szóló rendelet, kijelölve a zsidók helyét, a *Halasi Újság* a következőképpen kommentálta az eseményt: *„Tudnánk nekik megfelelőbb helyet is kijelölni, például a Harangos-tó és a Cserepes-tó kellős közepét."*

A könyvből azt is megtudjuk, hogy a gettó két részből állt: volt egy belső, a zsinagóga szomszédságában és egy külső, a vasút közelében. Úgy alakult, hogy a belvárosiba kerültek a gazdaságilag és társadalmilag fontosabb családok, a külsőbe pedig a szegényebbek. Az utóbbiból többen hagyták el a szegedi téglagyárat az első, Auschwitzba tartó vonattal, míg a második és harmadik vonat utasainak jelentős részét, a Kasztner-akciónak köszönhetően, „jégre tették" és Ausztriába kerültek, munkára. Nem lehet tudni, hogy a helyi zsidók közül kijelölt vagy megválasztott bizottsági tagok mely ismeretek birtokában lehettek – valószínűleg semmilyen –. Tény azonban, amit a szerzők állítanak, hogy a *„gettósításban részt vevő zsidó tanács tagjai, és különösen vezetője... nem voltak túlságosan népszerűek 1945 után a közösségen belül".*

Kiskunhalas egyike annak a kevés városnak (Szeged, Debrecen és Szolnok mellett), amely zsidóságának jelentős része túlélte a deportálást: mintegy húszezren a hatszázezerből! A halasi gettóba került 551 főből 184-en pusztultak el útközben vagy lágerekben. A gettóról, az oda kerülők elhelyezéséről név és cím szerint részletes információt találunk az egyik mellékletben. A munkaszolgálatosok között nagyobb volt a veszteség. Az 1940 és 1944 között bevonult kétszáz férfiből nyolcvan nem tért haza. Közöttük volt apám (Schwarcz Károly) és két huszonéves anyai nagybátyám (Várnai [Winter] László és Winter Károly). Ők Ukrajnában lelték halálukat, míg apám Dachauban végezte. A közelebbi családtagok közül még apám nővérét, Helént és férjét, Rózsa Edét vitték el Bácsalmásról Auschwitzba.

A *Tömegmészárlás a kiskunhalasi vasútállomáson* címet viselő fejezet részletesen foglalkozik az 1944. október 11-én a halasi állomáson történtekkel, majd annak utótörténetével. Az esemény Halason kívül kevéssé ismert, s ha méreteiben igen, de kegyetlenségében nem marad el az 1942. évi újvidéki gyilkosságoktól *(Hideg napok)*. Ha a csipke Halas város dicsősége, ez a tömeggyilkosság a város szégyene, még akkor is, ha a felelősség csak részben a városé. A fent említett napon több vagon, nagyrészt fiatal, 17–20 éves munkaszolgálatos érkezett Újvidékről. Egy robbantás után elterjedt a hír, hogy partizánok támadták meg az állomást. A partizánveszély, mint tudjuk, az újvidéki mészárlásnál is jó ürügy volt. Ezt követően német és magyar katonák, valamint pár helyi vasutas több órán át tűz alá vette a vagonokat és legyilkolta a bennük tartózkodó, valamint az onnan menekülő munkaszolgálatosokat. Több tanú szerint viszont valaki kézigránátot hajított a vagonokba. A kétszáz emberből csupán tíz-tizenöt élte túl az eseményt. Valószínűnek látszik, írják a szerzők, hogy a zsúfolt állomáson történő atrocitás nem egy spontán esemény, hanem egy alaposan előkészített mészárlás volt. Többek között az egyik keretőrmester korábban részt vett a Borból Cservenkára hajtott munkaszolgálatosok legyilkolásában. Pár éve találkoztam az egyik halasi túlélővel, Ruttkai Iván svéd állampolgárral, a színésznő Éva testvérével, aki úgy menekült meg, hogy egy őrmester rádobott egy katonazubbonyt, hogy meneküljön. Többen beszaladtak közeli házakba, többségüket megtalálták és agyonlőtték. Egy másik túlélő, Barna M. István, aki később feleségül vette a menedéket adó család lányát, a Rendőrkapitányság Politikai Osztályának lett a vezetője. Négy tárgyalás foglalkozott az eseménnyel, de részben a zavaros vallomások miatt máig sem tisztázott, hogy az SS mellett milyen szerepet játszottak felfegyverzett polgárok, keretlegények, illetve helyi vasutasok.

A könyvben rövid fejezet foglalkozik a zsidómentéssel és kikeresztelkedéssel. Annak ellenére, hogy vidéken sokkal kockázatosabb volt bármit is tenni. Dr. Monszpart László, a halasi kórház igazgatója több beteget bújtatott, két gyermeket pedig a gettóból csempészett ki és vitt fel Budapestre egy önfeláldozó nő.

A *Zsidósors a háború után* című hosszabb fejezet igen fontos kérdéseket vet fel. *„A trianoni határok között élt zsidók alig 30–40%-a élte túl a holokausztot. Többségük fővárosi és mentesítést kapott személy volt. A vidék izraelita népességének alig 10–15%-a tért vissza."* Ismeretes, hogy a túlélők az akkori kaotikus helyzetben eléggé viszontagságos módon kerültek haza: hetekig utaztak, hol vonat tetején, hol gyalog, a hosszú út folyamán a falvakban koldulni kényszerültek. Hazatérésük után pedig – leggyakrabban hiába – várták vissza hozzátartozóikat. A fogadtatás sem volt mindig barátságos, bár akadtak együttérző, segítőkész ismerősök és szomszédok is. Mások letagadták a náluk megőrzésre hagyott pénzt, ékszert. Lakásaikat a legtöbben kifosztva találták, holmijukat vagy a helyi lakosok, vagy valamelyik hadsereg katonái, de előfordult az is, hogy valamelyik hazatérő munkaszolgálatos vitte el a raktárból.

1945-ben újból megalakult a hitközség, beindult az oktatás, cionista szervezetek létesültek. A kereskedők visszaigényelték üzleteiket, az orvosok újból praktizálhattak. Sokan elhagyták a várost, Budapestre vagy külföldre távoztak. Közöttük volt a hitközség nagytekintélyű rabbija, dr. Dohány József is. Megszűnt a zsidó iskola, elcsendesült a korábban oly színes és hangos templomudvar, eltűnt egy egész zsidó szubkultúra.

Érdemes pár szót szólni a halasi kereszténység és a zsidó lakosság kapcsolatáról. Idézek a könyvből: *„Kiskunhalason a keresztények és a zsidók egymás mellett békésen megférték, de nem keveredtek. Csupán a zsidótörvények generálta feszültség állította őket egymással szembe."* Ez nagyjából így is volt. A zsidótörvények előtt a zsidók „csupán" idegenek maradtak ebben a zárt alföldi városban. Ami a háború utáni helyzetet illeti, korrekt a szerzőknek az a megállapítása, hogy *„az előítéletek és a zsidókkal szemben tartózkodó magatartás sok helyen gátolta a túlélők életét."* Úgy mondanám, hogy a holokauszt traumáját a társadalom egésze – sajnos – a mai napig sem tette magáévá.

Megemlítik a szerzők, hogy a túlélők közül sokan beléptek a kommunista és a szociáldemokrata pártba, és közülük nem kevesen vezetők lettek. Voltak, akik ezt a Szovjetunió, illetve a rendszer iránti hálából tették, abban bízva, hogy az új érában végre egyenlők lehetnek. Mások már korábban is baloldaliak voltak. Később sokukat kizsákmányolóként kizárták a pártból. Jóval problematikusabb azok szerepe, akik a „rendfenntartókhoz" csatlakoztak, *„ahol szívesen fogadták őket."* Mintegy 50–70 helybeli vagy még ott tartózkodó munkaszolgálatost említ a könyv, akik az új rendszer részére megbízhatóbbak voltak, és feltehetően számukra akkor egyetlen lehetőségként ez a kétes karrier kínálkozott. Nem zárható ki, hogy egyesek bosszúvágyból csatlakoztak. A szerzők említést tesznek egy 1946-os „vérvád" híreszlelésről, valamint egy 1949-es tőkés- vagy magántulajdon-ellenes és részben antiszemita demonstrációról is (a kettő gyakran együtt járt, melyet valószínűleg az ún. „reakciósok" ellen szervezett a rendszer. A tüntetés során egy jómódú kereskedőt meg is vertek. 1956-ban Halason is voltak zsidóellenes kilengések. Hogy ennek oka az érintettek zsidósága vagy pozíciója (vagy mindkettő?) volt, nehéz lenne így utólag eldönteni.

A könyv végén számos kitűnő táblázat található. Többek között az Életrajzmutató a fontosabb nevekkel, a „Zsidó származású kereskedők és iparosok jegyzéke 1930-ban", a „Halasi zsidó kereskedők hivatalos jegyzéke", a „Baross Szövetség tagnévsora", a „MOVE tisztikarának névsora", a „Legtöbb adót fizetők névsora", a gettóról készített kimutatások, a munkaszolgálatosok és elesettek névsora, a felhasznált sajtó listája stb. A könyv hitelességét és szemléletességét számos korabeli fotó is elősegíti.

A magyar holokauszt világszerte legnagyobb szakértője, Randolph L. Braham professzor előszavában azt írja, hogy *„Simko Balázs és Végső István... nem csupán a kiskunhalasi helytörténetben, hanem a magyar holokausztirodalomban is megkerülhetetlen tanulmányt írtak... ez nem csupán holokausztörténet, ez ennek a kiskunsági településnek is történelmi tragédiája."* Örvendetes, hogy akadnak szép számmal fiatal – gyakran nem zsidó – kutatók, akik a helytörténet fontos részének látják az ott élő zsidók történetét, hiszen azok gazdasági és kulturális hozzájárulása nélkül egészen másképp alakult volna városuk vagy községük sorsa.

Ebben az ismertetésben nem érinthettem a kiskunhalasi zsidóság történetének a könyvben tárgyalt minden aspektusát. Így nem szóltam például a felelősségre vonásokról sem. Hasonlóan az állomáson történt tömegmészárlás utáni bírósági perekben mutatott magatartásához, az igazságszolgáltatás nem jeleskedett abban sem, hogy a város vezetőinek, a szélsőséges sajtó munkatársainak, az igen rosszindulatú tisztiorvosnak és másoknak a felelősségét kellőképpen feltárja. Kevés és igen enyhe ítélet született, egyesek elmenekültek, másokat felmentettek. A könyv részletesen foglalkozik a halasi hitközség felépítésével és működésével is, melyre nem áll módomban itt kitérni. Hiányolom viszont, hogy nem esik szó az igen aktív kulturális életről.

Végső és Simko könyve alapos kutatáson, eddig feltáratlan dokumentumokon alapuló tudományos könyv. Együttérző, de nem részrehajló, hiteles és tárgyilagos. A hátsó borítólapon azt olvashatjuk, hogy *„A könyv egy Duna–Tisza közi város zsidó lakosságának vészkorszakbeli történetét mutatja be."* Érdemes lenne, talán egy másik tanulmányban, belehelyezni a kiskunhalasi zsidóság történetét, annak specifikumát az országos képbe, esetleg (alföldi város, mezőváros) összehasonlítani a régió más helységeivel (Soltvadkert, Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Baja, Nagykőrös, Kecskemét). Csoda, hogy ennyi év után ilyen sok irat, dokumentum állt a szerzők rendelkezésére. Dicséretükre legyen mondva, hogy ezt az óriási anyagot képesek voltak ilyen jól feldolgozni. A szerzők egyébként megkérték olvasóikat, hogy észrevételeiket közöljék egy esetleges újabb kiadás érdekében. Én itt csupán pár apróságot említenék. Sose értettem egyet a Magyarországon elhonosodott és egyáltalán nem pontos, szemérmességből vagy rejtőzködésből használt „zsidó származású" kifejezéssel. A nők férjezett neve mellett pedig megemlítettem volna a leánykori nevüket is, hiszen közösségükben még ezeken a neveken voltak ismertek. Így még egy halasi olvasó sem képes egyiküket-másikukat hova helyezni.

A zsidósors Kiskunhalason nagyszerű tanulmány. Nehéz dolguk lesz a szerzőknek, ha a soron következő kiadásnál az elsőnél jobbat akarnának a kezükből kiadni.

(L'Harmattan, 2007)

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Sziládv Üzem

axel springer SZILÁDY

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.